

Ss. Cyril and Methodius University, Skopje
Blaže Koneski Faculty of Philology

JOURNAL OF CONTEMPORARY PHILOLOGY

Skopje, December 2021

Publisher:

Ss Cyril and Methodius University, Skopje
Blaže Koneski Faculty of Philology

Editor-in-chief at Blaže Koneski Faculty of Philology:

Aneta Dučevska, Dean

Editorial Board

Kalina Maleska, editor-in-chief
Agim Leka
Ruska Ivanovska-Naskova
Sonja Kitanovska-Kimovska
Boban Karapejovski

International Editorial Board

Natalija Boronnikova, Perm State University, Russia
Eleni Bužarovska, Macedonia
Mohammad Dabir-Moghaddam, Alameh Tabataba'i Tehran University, I. R. Iran
Jean-Marc Defays, University of Liège, Belgium
Slobodanka Dimova, University of Copenhagen, Denmark
Daniela Dinca, University of Craiova, Romania
Victor Friedman, University of Chicago, USA
María Isabel González-Rey, University of Santiago de Compostela, Spain
Alice Henderson, University of Grenoble Alpes, France
Ewa Waniek-Klimczak, University of Łódź, Poland
Zlatko Kramarić, University of Osijek, Croatia
Christina Kramer, University of Toronto, Canada
Iwona Łuczaków, University of Wrocław, Poland
Marjan Markovikj, Ss Cyril and Methodius University, Macedonia
Wolfgang Motsch, University of Mannheim, Germany
Mila Samardžić, University of Belgrade, Serbia
Alla Sheshken, Moscow State University, Russia
Slavica Srbinovska, Ss Cyril and Methodius University, Macedonia
Vanna Zaccaro, University of Bari, Italy

Proofreading:

Boban Karapejovski

Printed by:

Mar-Saž, Skopje

Print run:

100

ISSN 2545-4765 (print)

ISSN 2545-4773 (electronic)

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“
Филолошки факултет „Блаже Конески“ – Скопје

СОВРЕМЕНА ФИЛОЛОГИЈА

Скопје, декември 2021

Издавач:

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
Филолошки факултет „Блаже Конески“

Уредник на издавачката дејност на Филолошки факултет „Блаже Конески“:

Анета Дучевска, декан

Редакциски одбор

Калина Малеска, главен уредник
Агим Лека
Руска Ивановска-Наскова
Соња Китановска-Кимовска
Бобан Карапејовски

Меѓународен редакциски одбор

Наталија Бороникова, Универзитет во Перм, Русија
Елени Бужаровска, Македонија
Ева Ваниек-Климчак, Универзитет во Лоѓ, Полска
Марија Изабел Гонзалес, Универзитет во Сантијаго де Компостела, Шпанија
Мохамад Дабир-Могадам, Универзитет Аламех Табатаба'и во Техеран, Иран
Жан Марк Дефаји, Универзитет во Лиеж, Белгија
Слободанка Димова, Универзитет во Копенхаген, Данска
Даниела Динка, Универзитет во Крајова, Романија
Вана Сакаро, Универзитет во Бари, Италија
Златко Крамариќ, Универзитет во Осиек, Хрватска
Кристина Крамер, Универзитет во Торонто, Канада
Ивона Лучкув, Универзитет во Вроцлав, Полска
Марјан Марковиќ, Универзитет Св. Кирил и Методиј, Скопје, Македонија
Волфганг Моч, Универзитет во Манхајм, Германија
Мила Самарџиќ, Универзитет во Белград, Србија
Славица Србиновска, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје, Македонија
Виктор Фридман, Универзитет во Чикаго, САД
Алис Хендерсон, Универзитет во Гренобл, Франција
Ала Шешкен, Московски државен универзитет, Русија

Јазична редакција и компјутерска обработка:

Бобан Карапејовски

Печат:

Мар-саж, Скопје

Тираж:

100

ISSN 2545-4765 (печатена верзија)

ISSN 2545-4773 (електронска верзија)

Table of contents

Содржина

Fevzudina Saračević, Liljana Mitkovska Affective Positioning in Macedonian Internet Forum Discussions Февзудина Сарачевиќ, Лилјана Митковска Изразување чувства во дискусиите на македонските интернет-форуми	7
Pina Kachinske Skill Acquisition Theory and the Role of Rule and Example Learning Илина Кацхинске Теорија за стекнување вештини и улогата на учењето преку правило и пример	25
Едона Винца Анализа на интерперсоналните функции на дискурсниот маркер <i>e di</i> 'знаеш' во разговорниот албански јазик во споредба со англискиот маркер <i>you know</i> Edona Vinca Contrastive Analysis of the Albanian Discourse Marker <i>E Di</i> and the English <i>You Know</i> in Spoken Interaction	43
Славица Србиновска, Маја Бојациевска, Ирина Талевска Реглексии за Кафка и правото Slavica Srbinovska, Maja Bojadžievska, Irina Talevska Some Reflections on Kafka and the Law	59
Trajanika Kortova Narrating Blasphemy: (De)Constructing the Satanic Трајанка Кортова Раскажување богохулство: (де)конструирање на сатанското	77
Љилјана Узуновиќ Љубовната тематика во романите <i>Луѓе и негуѓе</i> на Елио Виторини и <i>Приватното прашање</i> на Бепе Фрнољо Ljiljana Uzunović The Love Theme in the Novels <i>Men or Not Men</i> by Elio Vittorini and <i>A Private Matter</i> by Beppe Fenoglio	89

Искра Тасевска Хаџи-Бошкова

Повеќеслојна творечка актуализација

(поетскиот дискурс во двојазичната збирка *Меланхолија* од Ерол Туфан)

Iskra Tasevska Hadži-Boškova

Multilayered Creative Actualization

(The Poetic Discourse in the Bilingual Collection *Melancholy* by Erol Tufan)

105

Жанета Савиќ

Онимите во романот „Времето на козите“ од Луан Старова

и нивните еквиваленти во преводите на германски и на англиски јазик

Žaneta Savić

The Onyms in the Novel *The time of the Goats* by Luan Starova

and their Equivalents in the Novel's Translations in German and English

117

Бобан Карапејовски

Синхронијата како отсечка од дијахронијата

(*Сѿарословенска гѿрамаѿика* од Емилија Црвенковска,

издание на Филолошкиот факултет „Блаже Конески“,

Универзитет „Свети Кирил и Методиј“ во Скопје, 2021 г., 234 стр.)

Boban Karapejovski

Synchrony as a Segment of Diachrony

(*Old Church Slavonic Grammar* by Emilija Crvenkovska,

printed by Blaže Koneski Faculty of Philology,

Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2021, 234 pages)

133

AFFECTIVE POSITIONING IN MACEDONIAN INTERNET FORUM DISCUSSIONS

Fevzudina Saračević
AUE-FON University, Skopje
fevzudina@gmail.com

Liljana Mitkovska
AUE-FON University, Skopje
liljana55@yahoo.com

The broader interest of this study is Macedonian internet discourse, particularly how people on the Internet adopt stance towards what they state and towards their interlocutors. The focus here is on affective stance, or the emotional reactions of participants, in two internet forum discussions on the COVID-19 pandemic. Interactional sequences related to alternative explanations, so called conspiracy theories (CTs), have been extracted and manually annotated employing a descriptive framework of evaluative language based on the tenets of systemic functional linguistics. We distinguish four main semantic categories of *AFFECT*, considering three factors: polarity, orientation and expression. Our interest is mainly in the similarities and differences of affective positioning as expressed by three groups of participants, based on their orientation towards the CTs discussed: supporters, opponents and uncertain. The results show that negative *AFFECT* prevails, usually as a combination of *Insecurity*, *Unhappiness* and *Dissatisfaction*, triggered by external factors and entities, and most often expressed with a verbal phrase. Expressions of *AFFECT* appear to serve not only to voice feelings but also to aid stancetaking more generally.

Keywords: Internet discourse, stancetaking, *AFFECT*, COVID-19

ИЗРАЗУВАЊЕ ЧУВСТВА ВО ДИСКУСИИТЕ НА МАКЕДОНСКИТЕ ИНТЕРНЕТ-ФОРУМИ

Февзудина Сарачевиќ
АУЕ-ФОН Универзитет, Скопје
fevzudina@gmail.com

Лилјана Митковска
АУЕ-ФОН Универзитет, Скопје
liljana55@yahoo.com

Во ова истражување се испитува македонскиот интернет-дискурс, особено тоа како луѓето заземаат став кон она што го кажуваат и кон своите соговорници при комуникацијата преку интернет. Во оваа статија фокусот е на емоционалниот став, односно на емоционалните реакции на учесниците во две форумски дискусии што се однесуваат на пандемијата на КОВИД-19. Од овие дискусии се извадени секвенции со интеракција во врска со алтернативни објаснувања, т.н. теории на заговор (ТЗ) и се мануелно анотирани со употреба на дескриптивна рамка за евалуативен јазик заснована на принципите на системската функционална лингвистика. Разликуваме четири главни семантички категории на *АФЕКТ*, кои ги разгледуваме во поглед на три фактори: поларитет, ориентација и експресија. Нашиот интерес се, главно, сличностите и разликите при афективното позиционирање во поглед на три групи учесници, поделени според нивниот став кон ТЗ што се дискутираат: поддржувачи, противници и неодредени. Резултатите покажуваат дека е најзастапен негативен *АФЕКТ*, обично како комбинација од *несигурносѝ*, *несреќносѝ* и *незадоволсѝво*, предизвикан од надворешни фактори и најчесто изразен преку глаголска фраза. Искажувањето *АФЕКТ* се покажа дека служи не само да се изразат чувствата туку и да се поткрепи заземањето став воопшто.

Клучни зборови: интернет-дискурс, заземање став, *АФЕКТ*, КОВИД-19

1 Introduction – CMC and internet forum discussions

Discussions on internet fora have become an increasingly popular type of communication among internet users, especially during the past two years with the COVID-19 pandemic. Language and discourse in these discussions is particularly interesting in linguistic terms since it represents a genre of its own, incorporating features of both spoken and written language, but also some characteristics peculiar to the forum as a medium. The term Computer Mediated Communication, or CMC, (Herring 1992) was one of the first to encompass various approaches to studying language and communication on the internet. In recent years, however, as new ways of digital communication develop, different approaches need to be applied in order to deal with the emerging discourses. Our study falls closest to what has recently been termed ‘digital discourses’, lying ‘at the intersection of (non)language resources, society and technology.’ (Bou-Franch and Garcès-Conejos Blitvich 2018: 4)

Our research data is a part of the discourse on internet forum discussions. Specifically, we focus on two popular Macedonian internet fora, *forum.femina.mk* and *forum.kajgana.com*. We are particularly interested in interaction sequences in which the so called conspiracy theories (CTs) are debated. CTs are seen here as alternative explanations to official factual information about the origin of the virus, the purpose of its release, the involvement of various social actors in the virus spread, as well as to a number of COVID-19 related topics discussed on the fora. While internet discussions have been researched more extensively in languages such as English (Arendholz 2013), Greek (Angouri and Tseliga 2010), German (Ehrhardt 2014), and Chinese (Shum and Lee 2013), there have been hardly any attempts to study them in Macedonian context (see recent studies of Mitkovska and Saračević 2021; and Saračević 2021). Our aim with this research is therefore to contribute to the study of digital discourses in Macedonian more generally, but more specifically it is to identify defining features of expressing affective stance in Macedonian internet forum discussions on the COVID-19 pandemic. One of the contributions of this study is also the application of the Appraisal Framework, which is based on English, to other languages, in this case Macedonian.

We analyse the affective positioning of participants in selected discussion threads, focusing on the polarity, orientation and expression of emotional states and reactions. We are particularly interested in the type of *AFFECT* discussants express, what triggers it and towards whom it is oriented, as well as in the array of linguistic expressions employed, ranging from explicit adjectival phrases to implicit discourse-level attitudinal positioning. Eventually, we want to establish how affective positioning contributes to the overall stancetaking of participants towards the topics discussed and towards one another.

Through quantitative and qualitative analysis of the selected interactional sequences, the article draws attention to dominant patterns of positioning of participants in argumentative discussions on COVID-19 related CTs. The paper is organised as follows: section 2 introduces the theoretical basis for the analytical

framework, and section 3 outlines the data collection and research methods. Section 4 presents the results, while section 5 is devoted to further discussion of the findings. Finally, section 6 provides the concluding remarks.

2 Theoretical background – affective positioning

The notion of *AFFECT* has been used extremely variably, and emotions have been researched from a number of theoretical approaches, from those influenced by traditional psychological classifications to the recently popular sentiment analysis. In this study we follow a functional semiotic approach set at the discourse-semantic level, as defined by Martin and White (2005) in their descriptive framework of evaluative language, called the Appraisal Framework. Appraisal is concerned with text, or meaning beyond the clause, for three reasons (ibid, 10): (1) attitude can be realised across a phase of discourse, irrespective of grammatical boundaries – especially where amplified; (2) it can be realised across a range of grammatical categories; and (3) attitude meanings can be realised with different wordings. This framework is based on Hallidayan systemic functional perspective of language. It is concerned with the *interpersonal metafunction* of language: the interaction with the social world by negotiating social roles and attitudes, thus enacting social relations (Halliday 1978).

Martin and White (2005) define *AFFECT* as “evaluation by means of the writer or speaker indicating how they are emotionally disposed to the person, thing, happening, or state of affairs” (ibid, 42). In their framework, *AFFECT* is the critical domain, one of the components of *ATTITUDE*, and as we argue below, *AFFECT* plays an important role in the overall expression of stance. It is seen as very explicitly subjective, having the effect of strongly personalizing the text, or foregrounding the individual role of the author and their evaluative position in producing and shaping the text. It can be represented through authorial (1st person) or non-authorial (2nd or 3rd person) emotional reactions (Martin 2000). Thus there is a need to identify the *appraiser* (emoter/evaluator), or the person who is feeling something (emoting), and the *appraised* (trigger/evaluated), the person, thing or activity that is being reacted to.

Emotions under the AF are classified as systems of oppositions, based on the following six factors: polarity, gradability, internalisation, orientation, intention, and semantics (Martin and White 2005: 49–52). In our study we start from the semantic categorisation, which proposes four main groups of feelings, each with a positive and a negative side: (*un*)*happiness*, (*in*)*security*, (*dis*)*satisfaction* and (*dis*)*inclination* (ibid). These feelings can be expressed in discourse either by explicitly affective lexical items, or only implied and understood from the overall tone of an utterance. They can take the form of a more prototypical adjectival phrase, or occupy a stretch of discourse.

Finally, the role of *AFFECT* in stancetaking needs to be considered. For this purpose, we follow studies which take a similar, social approach to studying *AFFECT* as part of stancetaking (e.g. Du Bois 2007; Barton and Lee 2013; Kiesling et al. 2018). Barton and Lee (2013) maintain that to take a stance means to take a position, to express a certain view in relation to what is said, to oneself, and to other people and

objects (ibid, 87). Stance is seen as a complex multi-layered phenomenon involving many aspects, whereby *AFFECT*, i.e. emotional attitude, is accompanied by *investment*, i.e. epistemic attitude, and *alignment*, i.e. relational attitude. Additionally, stancetaking is highly dependent on surrounding co-text and context, in that “every utterance in interaction contributes to the enactment of stance, even if this stance is only evoked and not explicitly spelled out” (Du Bois and Kärkkäinen 2012: 438). Focusing on affective positioning, we follow Kiesling et al. (2018) who argue that *AFFECT* is not only found in evaluative lexemes, but also in the tone of an utterance. What these approaches have in common is the consensus that language is shaped by the relationships between the speaker/writer and the audience, the object of discussion, and the talk itself. In turn, language is used to reshape these relationships over the course of an interaction.

Based on the definition of affective positioning provided above and on our previous studies conducted on internet forum discourse in Macedonian, we expect that influenced by the socio-political conditions, the features of the forum and those of the discussion, and additionally provoked by responses of fellow participants, discussants will express mainly negative *AFFECT* triggered by and directed at subjects and issues pertaining to the current situation, with positive *AFFECT* largely under-represented. Through *AFFECT* discussants are expected to not only express feelings but also to aid their overall stancetaking, amplifying their claims where needed, or lowering the costs when opposing.

3 Data and method

The data for this study consists of internet discourse retrieved from the two most popular Macedonian internet fora: *Kajgana* and *Femina*. These fora share features with other similar platforms in that they support asynchronous, semi-public, anonymous, many-to-many communication with messages of varied length that are permanent and predominantly textual. Both fora have a large number of members actively communicating on a wide range of topics. With the outbreak of the coronavirus epidemics general discussion threads on this topic were opened on both fora at the end of January 2020.¹ Apart from information about the development of the pandemic situation, both locally and globally, and about new findings related to the virus and its effects, discussants also shared information about various CTs that had started to circulate on the internet.

For the purpose of this study, we created a corpus of sequences with debates on various conspiracy theories, a sample chosen from all posts contributed to the two threads from March 15 through May 15, 2020 on the *Kajgana* thread (about 8 000 posts) and from January 26 till May 1, 2020 on the *Femina* thread (about 20 000 posts). In the end, 109 sequences (66 from *Kajgana* and 43 from *Femina*) containing 621 posts (302 from *Kajgana* and 319 from *Femina*) were extracted for analysis and tagged for the below defined *AFFECT* categories. These particular time-frames were chosen because an initial view of the sites showed that posts before the

---

¹ They are entitled: “Coronavirus in Macedonia and the world” (*Kajgana*, January 26, 2020); “Coronavirus: the situation in Macedonia and the world” (*Femina*, January 24, 2020).

specified date on *Kajgana* were less CT related and in May 2020, as the COVID-19 crisis continued, CT topics were moved to separate threads.

In the first phase of annotation, depending on the expressed views towards the CTs discussed, each participant was characterised as a supporter (total of 254 posts), an opponent (280 posts), or uncertain (indeterminate) (87 posts). Supporters advocated at least one CT, while opponents expressed objection to CTs shared in the thread or encountered elsewhere. As discussants usually shared more than one post, their orientation was read from all of the posts they contributed. Discussants represented with only one indeterminate post or several posts without taking a clear position to any CT were categorised as uncertain.

In the second phase, subcategories of *AFFECT* were defined based on semantics and polarity, which were then used as annotation tags. Each post was first annotated for explicit values, and then for implicit ones. To decide whether an utterance contains affective evaluation, we followed Martin and White's (2005) suggestion for a leading question: "Is there an evaluation of some human subject individual or group which is represented as making an emotional response or being in an emotional state? – or alternatively – Does it fit the collocational frame: *person feels* / *AFFECT* value/ *about something*; or *it makes person feel* / *AFFECT* value/ *that* [proposition]?" (ibid, 58). However, in answering these questions we had to consider not only lexis but also grammar, discourse markers, particles, punctuation, emoji, and additionally check our judgements against the preceding and following context. Our annotation scheme thus consisted of the following categories/tags, in which '+' stands for positive, and '-' stands for negative *AFFECT*:

- EXP (explicit *AFFECT*)
- IMP (implicit *AFFECT*)
- HAP+ (happiness: cheer, affection)
- HAP- (unhappiness: misery, antipathy)
- SEC+ (security: confidence, trust)
- SEC- (insecurity: disquiet, distrust)
- SAT+ (satisfaction: interest, pleasure)
- SAT- (dissatisfaction: ennui, displeasure)
- INC+ (inclination: desire)
- INC- (disinclination: non-desire)

As shown in Figure 1 below, the annotation was done in a spreadsheet, with eight columns for annotation.

Participant	Post content	Group	EXPLICIT AFFECT	Appraising item	Appraiser	Appraised	Expression	IMPLICIT AFFECT	IMP feeling
1.	CT sequence: The virus is purposefully released								
#5 UserABC	Уште една у низата намерно пуштени вирус, биотероризам на најлошо. Се надевам ќе се смири пандемијата и ќе нема многу човечки жртви...	supporter	INC+	се надевам 'I hope'	the discussant	the situation with the pandemic	VP	SEC-	worry

Figure 1. Annotation example

In the above given example (Figure 1), explicit *AFFECT* is illustrated by *се надевам* 'I hope', and this verbal phrase (VP) is taken as a token of *inclination*, thus positive *AFFECT*. The appraiser is the participant themselves and the appraised is the situation with the pandemic. Finally, the form *AFFECT* takes in this case is a VP (first person, present). For implicit *AFFECT* we only identified the category and the

feeling expressed since it was not always possible to distinguish finer details. The implicit value of *Insecurity* in the sense of *worry* has to be read from the whole content of the post: no overt ‘I am worried’ is present, but the surrounding context, including ‘bioterrorism at its best’, ‘many casualties’ and the hope for the pandemic to come to a halt are all clues of worry on the part of the participant.

Finally, the percentages for each category were calculated against the number of tags, not the number of posts, because some posts were annotated for more than one *AFFECT* value. The quantitative data was attained through sorting on a spreadsheet and these will be presented below, followed by a discussion of the qualitative analysis.

4 Results

The results below are presented following the three factors we considered in our analysis: polarity (4.1), orientation (4.2), and expression (4.3). The analysis of stancetaking is included in the discussion in section 5.

4.1 Semantics, explicitness and polarity

Under polarity we considered whether the feelings we annotated are popularly construed by the culture as positive or negative ones. Thus we had a tripartite distinction: positive, negative, and neutral. Table 1 below shows that while 79% of all posts were marked for at least one value of *AFFECT*, 71% of them expressed negative *AFFECT*. This negativity is mostly evident in the group of supporters, with 80% of their posts expressing negative feelings. Similarly distributed polarity is present in posts of opponents. The highest number of neutral posts was found in the group of participants not taking a definite position to the topic discussed, the uncertain. They also had fewer negatively polarised contributions than the other two groups. This suggests that the more indeterminate a discussion participant is towards the discussion topic, the fewer (negative) emotions they will express in their posts (contributions).

Table 1. Polarity of *AFFECT* within the three groups of discussants

	<i>Negative</i>		<i>Positive</i>		<i>Neutral</i>		<i>Total</i>	
<i>Supporters</i>	351	80%	28	6%	60	14%	439	100%
<i>Opponents</i>	261	68%	37	10%	86	22%	384	100%
<i>Uncertain</i>	89	55%	16	10%	57	35%	162	100%
<i>Total</i>	701	71%	81	8%	203	21%	985	100%

When *AFFECT* values are looked at as divided in eight categories based on polarity and semantics, we get a clearer picture on what the above presented negativity consists of (Table 2). As can be seen, positive feelings are uncommon, present in only 10% of posts. It is noticeable that most present are feelings of *Insecurity*, *Unhappiness* and *Dissatisfaction*. We discuss them in more detail in section 5 below and we provide instances from the discussion threads.

Table 2. Expression of *AFFECT* by categories

<i>Category</i>	<i>Tags/part</i>		<i>Individual tags</i>
<i>Happiness</i>	18	2%	admiration, gladness, compassion
<i>Unhappiness</i>	250	32%	indignation, contempt, hatred, dislike, disgust, sadness, misery
<i>Security</i>	6	1%	calmness, certainty
<i>Insecurity</i>	263	34%	suspicion, concern, worry, anxiety, fear, uncertainty, disbelief, tension, surprise
<i>Satisfaction</i>	5	1%	satisfaction
<i>Dissatisfaction</i>	141	18%	discontent, anger, frustration, disappointment
<i>Inclination</i>	47	6%	optimism, hope
<i>Disinclination</i>	50	6%	pessimism
<i>Total</i>	780	100%	

Feelings of *Insecurity* (found in 34% of posts) are most common, with *suspicion* (expectedly) ranking highest (in 19% of posts), followed by *concern* (8%), and *worry* (5%). *Suspicion* was expressed towards most information coming from authorities and media, as well as towards personal experiences shared by discussants. *Concern* and *worry* appeared to be triggered by the rapid spread of the pandemic and the perceived unpreparedness of local and global authorities, and often regarding personal and family members' health. *Insecurity* is closely followed and often accompanied by feelings of *Unhappiness* (found in 32% of posts), which range from *indignation* (in 14% of posts), *contempt* (9%) and *hatred* (3%), to *misery* and *sadness* (< 3%). *Indignation* was mostly triggered by perceived improper behaviour of authorities and social actors as well as discussants themselves, while *contempt* and *hatred* covered more specific nations and groups, such as the Chinese or the WHO. *Dissatisfaction* is the third most present group of negative feelings (found in 18% of posts) expressed mainly as *discontent*, *anger*, *frustration* and *disappointment*. *Dissatisfaction*, too, was often triggered by behaviour of local and global actors during the crisis, and of participants in the discussion. In one-third of the posts, however, there is a combination of multiple feelings, which are discussed and exemplified in section 5 below.

4.2 Orientation

In distinguishing what is evaluated and what the trigger of affective positioning in the posts analysed is, we came up with two main categories: external and internal. Within these categories we made the distinction of whether reactions were provoked by or directed at internal subjects, i.e., other participants in the discussion as well as all forum users (including moderators and administrators), or at external subjects (social actors mentioned in relation to the pandemic situation), as well as issues and topics discussed. The results in Table 3 below are presented coupled with the previously illustrated division of *AFFECT* based on polarity (Table 1 above).

It can be seen that 89% of the *AFFECT* in all posts is triggered by external subjects, whereby 79% of it is negative. Only 11% of the affective values are oriented at internal subjects, that is, participants in the discussion, with almost all of them being negative, mostly present in posts by the group of opponents, oriented at supporters.

Table 3. Polarity and orientation of *AFFECT*

Polarity/ Orientation	<i>Negative</i>				<i>Positive</i>					
	external		internal		external		internal		<i>Total</i>	
<i>Supporters</i>	317	84%	34	9%	27	7%	0	0%	378	48%
<i>Opponents</i>	212	71%	49	16%	35	12%	2	1%	298	38%
<i>Uncertain</i>	85	82%	4	3%	15	14%	1	1%	105	14%
Total	614	79%	87	11%	77	10%	3	0%	781	100%

The most common external triggers were found to be the local authorities (often the minister of health, doctors, and the government, as in examples 9 and 10 below), local people, humanity in general, some countries (mainly the USA, Russia and China), and some socio-political actors (often WHO, Bill Gates, renowned scientists, and organisation representatives, as in examples 6 and 8 below). There is also negative evaluation of (local) media (in 2, 6 and 10 below) represented as causing mainly feelings of *Insecurity*, but also *indignation* and *anger*; other participants (4 and 7 below) provoking *indignation* and *discontent*; and the Chinese people, characterised as triggering *hatred*, *disgust* and *worry* (in 5 below).

4.3 Expression

The expression of *AFFECT* in Macedonian differs from the prototypical adjectival phrase found in English, noted in Martin and White (2005). While there is an equal representation of explicit and implicit evaluation, for explicit values, it is evident that in Macedonian the predominant structure is a verbal phrase, that is, a *process*, as in: *се надевам* ‘I hope’, *кревааѝ ѝаника* ‘create panic’, also noted in Saračević (2021). Less present are expressions of *AFFECT* as *quality*, for instance: *незаѝиѝива* ‘negativity’, *анксиозноѝѝѝ* ‘anxiety’, and even less frequent are Epithets and Attributes, as in: *ѝоѝѝресени* ‘distressed’, *наѝѝѝраѝѝично* ‘most tragic’.

There are also a number of various pragmatic markers, exclamations, repeated words, capitalised letters, and emojis, such as: *аман* ‘с’mon’, *лелеее* ‘OMG-GG’, 😞 (see example 15 below). They are employed in posts more often to aid the expression of *AFFECT*, and less often to add an ironic or sarcastic tone to the utterance. Additionally, since the language on the forum closely resembles spoken language, its expression takes the form of or is also aided by idiomatic phrases, such as *Госѝоѝ на ѝоѝоѝ!* ‘May God help us!’, *каѝ ќе им иѝе дуѝаѝѝа* ‘will their soul find rest’, as in (14) below.

5 Discussion

In this section the realization of the affective categories is discussed in more detail and illustrated with examples (5.1) and the interrelation between affective positioning and the dimensions of *INVESTMENT* and *ALIGNMENT* is briefly examined (5.2).

5.1 AFFECT categories and patterns of expression

In what follows, we discuss how *AFFECT* was expressed in the discussions analysed, and how it needed to be read not only from explicit lexical units, such as ‘terrifying’ or ‘anxiety’ but also from discourse level strategies, such as rhetorical questions or repetition. We start with feelings of *Insecurity* since they were present in a third of the posts analysed. The following examples illustrate more typical expressions of feelings categorised under *Insecurity*: (1) implies *suspicion* about the virus origin, since it was most deadly for the elderly, (2) illustrates *concern* and *anxiety* triggered by pessimistic local prognoses regarding the virus spread, and (3) exemplifies explicit *worry* and *fear* coming from personal experience.

- (1) *Се секаваѝе ѝред извесно време коѝа цела евроѝа зборуваше за не-одржливѝе ѝензиски фондови? Мислам дека и во Македонија има-ше ѝериод коѝа се зборуваше за ѝоа, **нели е малку чудно ѝѝо овој вирус е оѝасен најмноѝу за лица над 60 ѝодина? Само уѝѝе една ѝеорија на заѝовор.**² (supporter)
 ‘Don’t you remember that some time ago through the whole of Europe there were talks about the pension funds? I think that in Macedonia there were such talks at some point, **isn’t it a little bit suspicious** that this virus is risky mostly for people older than 60? **Just one more conspiracy theory.**’*
- (2) *Имало на ѝв докѝор од мк и објавил [...] дека кај нас можело да бидат околу 500 000 заразени, 250 000 хосѝѝализирани во болници, и околу 2 000 мрѝви. Луѝе и ѝахикарѝија и несоница и жешѝина, **се осекам ѝосле ова. Анксиозносѝа ме најоаѝна вечерва.** (supporter)
 ‘There was [allegedly] a doctor from Macedonia on TV who reported [...] that in our country there could be about 500,000 infected, 250,000 hospitalised, and about 2,000 dead. **People, I got tachycardia, I got insomnia, I got heatwaves, I feel it all after this. Anxiety hit me tonight.**’*
- (3) *Јас работѝам во болница во околнаѝа на Чикаѝо, и не е чудно, ѝуку е аларманѝно и засѝрашувачко. (uncertain)
 ‘I work in a hospital in the vicinity of Chicago, and it is not strange, **it is alarming and terrifying.**’*

It is expected that the expression of *suspicion* in (1) is to be read not only from ‘a little bit strange’ but also from the rhetorical questions raised, the question tag ‘isn’t it’, and the rather bold statement in the last sentence. In (2) there are multiple words to convey *concern*, including *anxiety* itself, but the repetition also contributes to a more intense feeling of *Insecurity*. Example (3) contains strong negative lexical items to convey *worry* and *fear*.

Another third of posts reveals feelings of *Unhappiness*, which often accompany feelings of *Insecurity*. Example (4) below illustrates *indignation* towards internal subjects, in this case a supporter, while (5) and (6) illustrate *contempt* and *hatred*

² Example posts are provided here in their original form, as written on the fora. The translation is the authors’. Bolding is added for emphasis of expressions relevant to the discussion.

towards external subjects: in (5) towards the Chinese and in (6) towards a WHO representative.

- (4) *Па на тема религија и ковид ги критикуваат сите што одаат во црква во ваква пандемија, а овде шириш пропаганда дека вирусот е полош од грипот, а бројките се најумни. И сега кажи според тебе пандемијата е реална закана или не е? Или е опасна само ако одиш во црква? Или пак го менуваш својот став во зависност од ситуацијата?* (opponent)
 ‘Well, on the topic of religion and Covid you **criticize** everyone who goes to church during this pandemic, and here you **spread propaganda** that the virus is in fact not worse than the flu, and that the death toll is exaggerated. And now you tell me, is the pandemic a real threat or not? Or is it dangerous only if you go to the church? **Or you change your position based on the situation?**’
- (5) *Доказ дека Кинезите се прљави луѓе треба само да работат во хотел. Тоа се најужасните луѓе на планетата а башка и смрадат. Јаделе сува од лилјак и отровна змија и така се заразиле. Нормално, кога во паметот се забегани.* (opponent)
 ‘A proof that the Chinese are **dirty people**, this you can get by just working in a hotel. They are **the most disgusting people** on this planet, and they **stink**. They [allegedly] were eating a bat and poisonous snake soup and got infected. Of course, when they are **nuts**.’
- (6) *[...] Инаку вчера баш ми падна у око, една гнида српска претставник на СЗО кажа дека во септември витор бран се очекувал и тоа потврдено од овој. Жив пример бил Сингапур. Отворив на короналне баш да видам што било во Сингапур. Буквално никаков витор бран, никаков витор ик, абе све најмало да му ебам! Мајка ебаа паниките што ги праат медиумите. Го побудале народот скроз.* (supporter)
 ‘[...] BTW, I just noticed yesterday **one Serbian scumbag**, a representative of WHO, said that **they [allegedly] expect** a second wave in September, a worse one. He gave Singapore as an example. I opened the coronalive webpage to see what’s going on in Singapore. Literally no second wave, no second peak, **the fuck with him! The panic media are causing fucked us all up. They drove people nuts.**’

The expression of *indignation* towards other participants in the discussion was most frequently used by opponents to negatively evaluate and criticize supporters of CTs, either in a direct confrontation as in (4) or indirectly through expressing *indignation* or *dislike* towards third parties which supporters endorse. In (4) indignation is evoked through a series of questions accusing the interlocutor of being contradictory and hypocritical. In (5) there is explicit hate speech towards the Chinese, seen as the culprits, which is encountered in posts from all groups. Expletives, as the curses in (6), appear in a number of posts, especially in those expressing *Unhappiness* and *Dissatisfaction* towards external subjects, usually officials and

media. Such expressions do not only convey negative feelings but also help intensify them and usually stretch over a longer post.

Dissatisfaction as the third most present group of negative feelings (found in about a fifth of posts) was expressed mainly as *discontent*, *anger*, *frustration* and *disappointment*, illustrated in examples (7) and (8). The former conveys a mild implicit *discontent* by participants' behaviour, in the form of a request, and the latter a stronger combination of *anger* and *frustration* triggered by official reports and measures, which is also present in (6) above. In (9) there is *disappointment* which gradually turns into *suspicion*, *concern* and *pessimism*. Such combinations of feelings from different categories are discussed below.

- (7) *А може да намалиш со теориите на заговор? Си имаше други теми за тоа. @Moderator (opponent)*
 'Can you **slow down** with these conspiracy theories? You have other threads for that. **@Moderator**'
- (8) *Добро овие СЗО, свесно дека никој веќе не ги ебе 2 пати сеуште прават конференции секој ден? Глеам денеска една луѓа кучка објаснуе дека ќе имало витор бран пошто население то немало имунитет. Па добро како ќе има коа по дома не затворивте као лепрозни!?' (supporter)*
 'Okay, these people from WHO, aware that **no one gives a fuck about them anymore, still hold conferences every day?** I watched **one crazy bitch** today explaining that there will be a second wave because people had no immunity. **Well how can they have when you locked us up as if we were lepers!?''**

In one-third of the posts, there was a combination of multiple feelings belonging to two, three or more of the categories of *AFFECT*. The most commonly present combinations were the following: 1) *Unhappiness + Insecurity*, 2) *Unhappiness + Dissatisfaction*, 3) *Dissatisfaction + Insecurity*, and 4) *Unhappiness + Insecurity + Dissatisfaction*. These are illustrated in some of the examples above, but also in (9) and (10) below.

- (9) *[...] Пошто и во оваа ситуација секој си го гледа сопствениот интерес. [...] Ни вонредна состојба, ни кризна. Ни саѓам функционира тоа со забраниите за влез. Заборавиле да објават во службен, на Аеродромот и денес функционира. Тие полицајците во Дебар за 1000че ги пуштале граѓаните да излезат. Родилката од Лабуниста, лежи во Струца, а не во Охрид и се крие тој подашок. И уште којзнае што се крие... Само Господ да ни е најомош. (supporter)*
 '[...] Since in this situation everyone's working for their own benefit, [...] **Neither** emergency situation, **nor** crisis. **Nor** the entrance ban **functions properly**. They **forgot** to issue it in the Official Gazette, so the Airport's still working today. Those police officers in Debar **would let** citizens exit the city for a 1000 denars. The woman in labour from Labunista, is hos-

- pitalised in Struga, **not** in Ohrid, and **they are hiding this information. And who knows what else they are hiding... May God help us.**'
- (10) *Луѓе, не е смртноста штолку золема се пишува се живо и диво дека е од корона кога ќе почине ради пари. Ова не е лаички муабет и не верував во гласините ама вистина е, важно е што се дешава и зло-ујој треба на ситуацијата ради нечији профити :/ (supporter)*
 'People, **the death toll isn't that high, just saying left and right that people** are dying from the Corona **for money**. This isn't just lay talk and I didn't believe the rumours, but it is true, and **it's sad that abuse** of the situation is going on **for someone's profit** :/'

In (9) there is *disappointment* by the local situation, expressed through repeated negation (failure to deal with the situation) and reported speech statements, *suspicion* raised by a rhetorical statement, *pessimism*, and *misery* conveyed by an idiomatic phrase 'May God help us'. (10) on the other hand starts with raising *suspicion* and *distrust* in local authorities and media by negating their claims and providing an alternative explanation, followed by explicit expression of *sadness* and aided by the negative concept of 'abuse' to convey *concern* and *frustration*.

5.2 AFFECT in relation to investment and alignment

Positioning oneself on the affective scale is only one aspect of stancetaking. It is multiply interrelated with the other two dimensions (*investment* and *alignment*), which together create a stance "as a single unified act" (Du Bois 2007: 162). Du Bois's (2007) view of stance as a set of triangular relations has been most influential in the sociolinguistically oriented studies of stance. Following this concept, Kiesling et al. (2018: 708) "consider stancetaking as a multidimensional construct indicating the relationship between the audience, topic, and talk itself".

Since the three dimensions of stance arise at the same time in a single speech activity they are inevitably interwoven and together contribute to the overall stance effect. Du Bois and Kärkkäinen (2012: 446) put it this way: "We present a view of stance as a triplex act, achieved through overt communicative means, in which participants evaluate something, and thereby position themselves, and thereby align with co-participants in interaction." Looking at *AFFECT* we present only one aspect of stance, but it can reveal more than just the evaluative character of the discussion sequences examined. *AFFECT* can shape and/or modify commitment and is employed in establishing *alignment* with the interlocutors. By expressing emotions towards an entity that is the focus of the talk one simultaneously communicates the level of *investment* in the view expressed and creates some kind of relation with the addressee(s).³

Indeed, a closer look at the forum posts makes it clear that the linguistic and discourse means are employed for multiple functions that create the general stance. A typical example are the statements implying higher confidence or conviction of the speaker, which are usually marked by intensifying adverbs or adjectives, predicates expressing certainty, adversative markers, negation, repetition, rhetorical questions,

³ Du Bois and Kärkkäinen (2012: 440 and 446) express a similar view.

intensifying particles, exclamations, strong lexical items and/or paraverbal means (Mitkovska and Saračević 2021). However, these strengthening strategies go hand in hand with strong, usually negative, feelings in these posts and usually signal disalignment with the interlocutor(s), such as disagreement, challenge, confrontation.⁴ In example (11), the direct sarcastic address to all reveals the discussant's opposition to a previous comment that the media reports are confusing and produce *tension* and should be avoided, but it also indicates feelings of *indignation* and *dissatisfaction* which are then elaborated and extended to external entities (domestic information agencies).

- (11) *Па ај да не читаме! Не читајте луѓе бидете неинформирани! Светски медиуми информираат дека Американците започнаа биолошка војна со Кина а нашиот ништо не пренесуваат па затоа касниме децении назад со образование со култура со се. (supporter)*
 'Then let's not read! Don't read **people** be uninformed! World media inform that the Americans are beginning a biological war with China but ours don't broadcast anything and that is why we are decades behind with education with culture with everything.'

In (12) the starting exclamation and the prompting particle 'aj', paired with derogatory lexis (*fake news*, *злујосиу* 'nonsense'), intensify the writer's attitude that reading and believing all that is on social media is wrong. At the same time, the post communicates strong feelings of *anger* and *contempt* directed towards the addressee, as well as escalation of disagreement which aggravates the relations. Actually, the challenge is taken as a strong criticism and the ensuing response is a fierce attack at the author and all those sharing their views.

- (12) *Уу ти кажале и така е. Ти кажиа и 5г убива птици и дека земјата е рамна? Ај иди читај ја **fake news** и пишувај ја **злујосиу**. (opponent)*
 'Wow you've been told and that's it. You've also been told that 5g kills the birds and that the earth is flat? **Go** and read **fake news** and write **nonsense** again.'

In relation to this, we can also point out questions, and especially rhetorical questions, which are often used to strengthen the position. Opponents use them typically to counter or challenge some claim, evoking *indignation* or *contempt* to opposing interlocutors, as in (12), where the writer assumes domination by implying superior knowledge. In supporters' posts rhetorical questions pose as obvious conclusions, conveying *suspicion*, often coupled with *anger* or *dissatisfaction*. The question in (13), stated indirectly, functions as a proof for *suspicion* rather than a request for an answer.

- (13) *Добро бе кажи ми ти дали истото не го правеа во периодот од 2008 до 2010 година. (supporter)*

⁴ Compare Biber and Finegan (1989: 111) for a similar comment. See also Du Bois and Kärkkäinen (2012: 446).

‘Well then you tell me didn’t they do the same during the period from 2008 to 2010.’

Weakening strategies, such as hedges and distancing phrases, lower the directness of the statement and thus attenuate face-threatening acts such as disagreement or challenge, for face-saving purposes or to avoid conflict. Often, however, the author of the post does not intend to lower the intensity of investment into the claim and diminish the commitment to the expressed view. The strength of the claim is often achieved by increasing the *AFFECT* intensity. This is illustrated with the statements presented in Table 4, which are extracts from a longer sequence on the topic: rumours that the families of the dead are offered money to register them as Corona diseased, even though they may not at all have been infected. Contributor A elaborates on a question posed in a previous post, by expressing a strong suspicion that the rumours are true. Despite the uncertainty hinted by the verb *изгледа* ‘it seems’, the adverb *навистина* ‘really’ and the collocation *дебело заработува* ‘get filthy rich’ intensify the feeling that there is something terrible going on and reinforce the *concern*.

Contributor B responds to this *suspicion* with a disagreement, which is softened by a preceding comment that sounds like a partial agreement, the distancing phrase *не знам* ‘I don’t know’ and the use of the dative to avoid responsibility for the claim. It does not, however, sound at all uncertain, due to the use of the long pronoun (*мене*), which has an emphatic effect, and the superlative *премногу* ‘too much’.

Table 4. Sequence example

	Content	AFFECT	Alignment
A	<p><i>Во контекст на муабетов за вирусов и измислиците да речам, луѓе, навистина нас обичните граѓани психички не опиперетија, додека некој дебело изгледа заработува. [...] (supp)</i></p> <p>‘In context of this talks about the virus and the so called fabrications, people, we ordinary citizens are really psychologically burdened, while someone seems to be getting filthy rich.</p>	suspicion, concern	neutral alignment: elaboration
B Re: A	<p><i>XX Grouper еве си го прошири бизнисот ако не друго, ама не знам, мене ова со јавувањата ми е премногу за да е вистина. (opp)</i></p> <p>‘XX Grouper has expanded its business if nothing else, but I do not know, this with the calls is too much for me to be true.’</p>	disbelief	disalignment with opposing: disagreement

We can see in this short sequence how *AFFECT* is correlated with the other two dimensions so that the author’s views are not compromised despite the weakening at other levels for pragmatic purposes. The topics discussed in the analysed threads are provoking and the participants adhere to divergent views, thus there is imminent

danger of conflicting exchanges. Nevertheless, most of the interaction is carried out in unmarked, non-polite⁵ manner, as the contributors adjust their expression so as not to threaten their and other participants' face. As pointed out above, conflicts do arise if the manner of expression is kept at high intensity at all levels and especially if the argument is shifted to personal level (see example 12).

6 Conclusions

In this study we presented a discourse-semantic analysis of affective positioning in Macedonian internet forum discussions on the topic of COVID-19 related conspiracy theories. The analysis was conducted on a sample of sequences of posts contributed to two threads, with focus on semantics, polarity, orientation and expression of *AFFECT*, as well as the role of *AFFECT* in general stancetaking. The findings reveal that the topic of discussion being a precarious situation largely contributed to the polarity of feelings expressed to be mostly negative, pertaining to *Insecurity*, *Unhappiness* and *Dissatisfaction*. Other internal factors, such as the other participants and what they shared, and additional external factors, such as the media, the health officials and some groups of people, were also found to be the trigger for this negativity. The most common way participants expressed explicit affective evaluation proved to be a verbal phrase. Implicit evaluations appeared as often as explicit ones, with feelings occupying a whole post, often graduated or combined with explicit values, and additionally coupled with discourse-level strategies to express stance. While affective evaluation was found to serve participants to express their emotional states and reactions, it nonetheless aided participants' taking stance and strengthening or weakening their and others' claims for various interactional purposes.

References

- Angouri, J. and Tseliga, T. (2010). "You Have No Idea What You are Talking About!" From e-disagreement to e-impoliteness in two online fora. *Journal of Politeness Research* 6(1), 57–82.
- Arendholz, J. (2013). *(In)Appropriate online behaviour: a pragmatic analysis of message board relations*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- Barton, D. and Lee, C. (2013). *Language online*. London: Routledge.
- Biber, D. and Finegan, E. (1989). Styles of stance in English: Lexical and grammatical marking of evidentiality and affect. *Text* 9 (1), 93–124.
- Bou-Franch, P. and Garcès-Conejos Blitvich, P. (2018). *Analyzing Digital Discourse: New Insights and Future Directions* (1st. ed.). Palgrave Macmillan.
- Du Bois, J. W. (2007). The stance triangle. In R. Englebretson (ed.). *Stance taking in Discourse: Subjectivity, Evaluation, Interaction*, 139–182. Amsterdam: John Benjamins.

⁵ Locher (2006: 255–256) suggests four levels of politeness which represent a continuum: (a) impolite + inappropriate/non-politic + negatively marked; (b) non-polite + appropriate/politic + unmarked; (c) polite + appropriate/politic + positively marked; and (d) over-polite + inappropriate/non-politic + negatively marked.

- Du Bois, J. W. and Kärkkäinen, E. (2012). Taking a stance on emotion: affect, sequence, and intersubjectivity in dialogic interaction. *Text & Talk* 32–4: 433–451. DOI 10.1515/text-2012-0021.
- Ehrhardt, C. (2014). Politeness and face work in German forum communication. In K. Bedijs, G. Held, & C. Maaß (eds.). *Face Work and Social Media*, 84–107. Münster: Lit-Verlag.
- Halliday, M. A. K. (1978). *Language as Social Semiotic, the social interpretation of language and meaning*. London: Edward Arnold.
- Herring, S. C. (1992). Gender and participation in computer-mediated linguistic discourse. Washington, D.C.: ERIC Clearinghouse on Languages and Linguistics, document ED345552. <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/participation.1992.pdf>
- Herring, S. C. (2002). Computer-mediated communication on the Internet. *Annual Review of Information Science and Technology* 36, 109–168. <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/arist.2002.pdf>
- Kiesling, S. F., Pavalanathan, U., Fitzpatrick, J., Han, X. and Eisenstein, J. (2018). Interactional Stancetaking in Online Fora. *Computational Linguistics*, Volume 44, Issue 4: 683–718.
- Locher, M. A. (2006). Polite behavior within relational work: the discursive approach to politeness. *Multilingua* 25 (3), 249–267.
- Martin, J. R. (2000). Beyond Exchange: Appraisal Systems in English. *Evaluation in Text*, 142–175.
- Martin, J. R. and White, P.R.R. (2005). *The Language of Evaluation: Appraisal in English*. London & New York: Palgrave/Macmillan.
- Saračević, F. (2021). *Interpersonal discourse-semantic analysis: appraisal in an online discussion forum* [Unpublished master's thesis]. AUE-FON University, Skopje. DOI: 10.13140/RG.2.2.18401.22882
- Shum, W. and Lee, C. (2013). (Im)politeness and disagreement in two Hong Kong Internet discussion forums. *Journal of Pragmatics* 50, 52–83.
- Митковска, Л. и Сарачевик, Ф. (2021). Дискурснага динамика на една форумска дискусија. Во Кусевска, М. и Ивановска, Б. *Прагматички истражувања*. Штип: Универзитет Гоце Делчев. [Mitkovska, L. and Saračević, F. (2021). Discourse Dynamics of one forum discussion. In Kusevska, M., & Ivanovska, B. *Pragmatic Studies*. Stip: University Goce Delcev.]

SKILL ACQUISITION THEORY AND THE ROLE OF RULE AND EXAMPLE LEARNING

Ilina Kachinske
University American College, Skopje
ilina.kachinske@uacs.edu.mk
<https://orcid.org/0000-0003-3613-0395>

The present paper presents an overview of research in support of Skill Acquisition Theory (SAT) in relation to learning a second language. Skill acquisition is defined as a gradual transition from conscious and effortful use of a cognitive skill to more automatic and fluent use of the same. As such, SAT provides a particularly insightful avenue for understanding second language development in the context of instructed second language learning. The paper focuses on the right conditions for the transition of declarative representations of second language grammar rules into procedural ones, claiming that it is only when learners have a real need for grammar rules that they become beneficial for the learner. The timing of providing grammar rules as well as the role of cognitive variables such as language learning aptitude and working memory are also addressed. Finally, future directions for explicit learning and sample second language classroom activities regarding grammar instruction are suggested.

Keywords: skill acquisition theory, declarative knowledge, procedural knowledge, explicit learning, individual differences

ТЕОРИЈА ЗА СТЕКНУВАЊЕ ВЕШТИНИ И УЛОГАТА НА УЧЕЊЕТО ПРЕКУ ПРАВИЛО И ПРИМЕР

Илина Кацхинске
Универзитет Американ колеџ, Скопје
ilina.kachinske@uacs.edu.mk
<https://orcid.org/0000-0003-3613-0395>

Овој труд претставува преглед на истражувања што ја поткрепуваат теоријата за стекнување вештини (SAT) во контекст на изучувањето втор јазик. Стекнувањето вештини се дефинира како постепен премин од свесно и наменско користење когнитивни вештини до нивно автоматско и течно користење. Трудот се фокусира на најоптималниот начин на стекнување декларативно знаење, како и на условите што овозможуваат успешен премин на декларативните репрезентации на граматички правила од вториот јазик во процедурални. Трудот, исто така, го предочува влијанието на времето кога се даваат експлицитни граматички правила и нивната интеракција со когнитивните варијабли, какви што се надареноста за изучување втор јазик и работната меморија. На крајот се предлагаат идни насоки во врска со експлицитното учење, како и оригинални активности за едно граматичко правило.

Клучни зборови: теорија за стекнување вештини, декларативно знаење, процедурално знаење, експлицитно учење, индивидуални разлики

1 Introduction¹

The question of whether grammar instruction contributes to second language (L2) development and hence whether it should be taught in a L2 classroom has been one of the most controversial questions in the field of second language acquisition (SLA) (Ellis 2008; Nassaji and Fotos 2004, 2011; Nassaji 2017). Theoretical accounts addressing questions such as when focus on form should occur in the classroom, whether grammar should be provided at the beginning, during, or only after learners have developed some initial communicative competence, or how frequently rules should be revisited in order to yield facilitative effects abound in the SLA literature (e.g., DeKeyser 1997, 1998, 2015; DeKeyser and Criado-Sanchez 2012b; Doughty and Williams 1998; N. Ellis 2002, 2005; R. Ellis 2002, 2006, 2008; Hinkel 2006; Larsen-Freeman 2009; Lightbown 1998, 2000; Long 1991, 2007, 2009; Nassaji 2011, 2017). Recent accounts on grammar generally agree that grammar teaching is an integral part of learners' ultimate attainment (e.g., Ellis 2006; Nassaji and Fotos 2004, 2011; Nassaji 2017) and thus the question is not as much whether grammar should be taught or not, but how grammar should be taught and when learners would benefit the most from grammar instruction (Kachinske and DeKeyser 2019).

The present paper provides an insight into these questions by reviewing one of the most influential cognitive theories about human learning in general and SLA in particular. Skill Acquisition Theory (SAT) accounts for how people proceed in learning a range of cognitive skills from absolute beginners to advanced learners (DeKeyser 2007a). In the sections following, the basic tenets of SAT are explained and their relevance for SLA outlined. Relevant studies are then reviewed. The paper concludes by outlining implications for teaching and sample activities.

2 Declarative, procedural and automatized knowledge

The basic tenet of SAT is that learning of any cognitive skill proceeds in stages starting from an initial declarative knowledge representation, which through changes in behavior leads to fluent, effortless, fast and automatic behavior. Anderson (1993) refers to these stages as declarative, procedural and automatic (Fitts and Posner 1967: cognitive, associative and autonomous; Byrne 1986: presentation, practice, production). All of these stages are characterized by fundamentally different and distinct knowledge representation. Initially, people may acquire substantial knowledge about a skill, without engaging in the behavior necessary for that skill. This knowledge may be acquired through introspective perceptual processes, but more often is transmitted through explicit verbal forms (e.g., teaching a novice learner how to drive a manual car). This declarative knowledge is then turned into a behavior by actively acting on or using the knowledge base, provided that there is a solid understanding of the declarative knowledge and memory of it at the time of proceduralization. The last stage is characterized by extensive and meaningful

¹ I would like to thank Varvara Nikolova for illustrating the activities in this paper.

practice of the target behavior eventually leading to fluent, spontaneous and relatively error-free behavior. An in-depth account of these stages and their application in a L2 learning problem is provided in the sections following.

2.1 Declarative knowledge

Declarative knowledge, defined as “factual knowledge that people can report or describe”, or knowledge *that*, is organized in chunks of declarative rules and encoded in memory (Anderson 1993: 5). It is knowledge that WW2 lasted from 1939 to 1945 or that English is a Germanic language, for instance. These rules represent a set of facts open to conscious inspection, cognitive reasoning and modification. Declarative knowledge can either be formed by means of explicit-deductive or explicit-inductive learning mechanisms. Some evidence exists to suggest that depending on the task at hand, declarative knowledge is best formed through declarative memory for examples of how procedures should be executed, i.e., behavior (Anderson and Fincham 1994; Anderson, Fincham and Douglass 1997; Taatgen and Wallach 2002). During this first stage the learner relies on declarative memory to perform a task. One benefit of representing the knowledge in declarative form is its inherent flexibility. Declarative rules do not have directionality in their statement, allowing one to use them in multiple directions, for instance interpretation and generation of a computer programming language. The downside, however, is that the application of a declarative representation is “cognitively intense and slow” (Kim et al. 2013: 25; Neves and Anderson 1981) as the learner needs to retrieve from memory the rules needed for a particular behavior. Within Anderson’s ACT-R framework, declarative rules are retrieved and used through interpretative production rules, which consist of IF-THEN pairs (described below), but also refer back to the declarative rules, making them slower than the production rules (Anderson, Fincham, and Douglass 1997; Neves and Anderson 1981). In other words, each declarative rule or fact must be separately retrieved from memory, consciously interpreted and applied to the current situation.

2.2 Proceduralized knowledge

Once a declarative rule is applied on a regular basis and is well established, it can be compiled into a production rule, which is regarded as the unit of operation in the second and third stage of skill acquisition. During the transition between the first and the second stage, the learner starts compiling production rules, but for problematic areas still relies on declarative memory for examples or rules. These production rules constitute proceduralized knowledge and are stored in the form of IF –THEN or CONDITION-ACTION pairs. The “IF” (condition) part defines the circumstance under which the rule applies, while the “THEN” (action) part defines what should be done in that circumstance (Anderson 1993: 5). Procedural knowledge is “knowledge that people can only manifest in their performance”, i.e., knowledge *how* to do things (Anderson 1993: 18). Common examples include how to play the piano or ride a bike. During this second, associative or transitional stage, knowledge *that* is transformed into knowledge *how* by means of extensive, but

meaningful practice. In other words, declarative knowledge is turned into behavior guided by proceduralized knowledge (DeKeyser 2015).

As mentioned earlier, in order to execute a specific behavior when only declarative knowledge is available, the individual has to retrieve pieces of information from memory and insert them into production rules. Once proceduralization has taken place, however, production rules for a specific behavior are available to be used as chunks whenever the IF (condition) part is satisfied (DeKeyser 2007b; DeKeyser and Criado-Sánchez 2012a), eliminating the need for constant buffering of declarative knowledge in working memory. That is why procedural knowledge developed through practice can be applied more rapidly and reliably (Anderson 1993; Anderson et al., 1997).

One disadvantage of a procedural representation is that this knowledge cannot be inspected and altered. Although the learner has some understanding of the production rules' content, changes cannot be made to the productions. New productions can be created that will eventually delete or restrict the range of applicability of bad productions (Neves and Anderson 1981). In addition to this, whereas the initial declarative knowledge can be generalizable to various situations, procedural knowledge is highly specific and certainly skill-specific. It is believed that procedural knowledge is committed to a specific use and cannot generalize to other uses. For instance, practicing with a computer language in 'evaluation,' going from code to result, does not lead to the skill required for generation, going from desired result to code, and vice versa (Anderson, Fincham and Douglass 1997). This phenomenon, observed in many empirical studies, has been called the *directional asymmetry* that characterizes skill acquisition. It should be noted, however, that declarative and procedural knowledge are not orthogonal concepts. Both types of knowledge can coexist and interact with each other in the course of the skill development. In fact, Neves and Anderson (1981: 62) state that keeping both knowledge representations can bring the most optimal performance. "When speed is needed, the procedural encoding is used. When analysis or change is needed, the declarative encoding is used."

The final stage is the automatization of the proceduralized knowledge which is a function of the amount of practice the learner engages in. A large amount of practice is required to fully automatize the target skill which in this stage is characterized by increased speed, decreased error rate and less susceptibility to interference from other tasks.

2.3 Right conditions for proceduralization

Skill acquisition is defined as a gradual transition from conscious and effortful use of a cognitive skill to more automatic and fluent use of the same. Within the SAT, the processes involved in learning a second language are cognitively the same as learning any other cognitive skill, such as solving a complex mathematical problem. The starting point for both skills is the formation of declarative knowledge, which through extensive practice is proceduralized and finally automatized. This by no means suggests that some learners do not learn grammar implicitly. Implicit and explicit processes are both important in the process of learning and very often

interact with each other in many complex ways. As mentioned later in the text, declarative knowledge can also be formed through analogy from encountered examples. It is also possible that even though learners have acquired a particular L2 grammar rule by explicit learning mechanisms, they lack the ability to verbalize those rules.

One of the most important aspects of skill acquisition, especially relevant for L2 learning, are the conditions that enable a smooth and effective transition from declarative to proceduralized knowledge representation. Theoretical literature and empirical findings suggest that there are certain prerequisite conditions essential for increasing the likelihood of successful proceduralization. First, solid and accurate declarative knowledge, either obtained deductively, by means of explicit instructions provided to the learner, or inductively, through processes of analogy and abstraction, must exist. Second, there should be plenty of opportunities for learners to apply this knowledge representation consistently. During these opportunities the declarative knowledge must be available in digestible format at the moment of executing the target behavior (DeKeyser 2007b, DeKeyser and Criado-Sánchez 2012a). This does not mean that declarative knowledge needs to be stored in long-term memory; rather it needs to be active in working memory so that it can be readily available to be turned into procedural knowledge (Anderson and Fincham 1994).

Anderson and Fincham (1994: 1323) propose that the best avenue for proceduralization is when the declarative representation is in the form of an example that is used in an analogy process. Based on their four-stage model accounting for the general course of skill acquisition, Anderson, Fincham and Douglass (1997) demonstrate that the combination of examples and declarative rules is necessary to make the transition from declarative to production rules. Their results suggest a gradual transition from example-processing to production-rule processing. Early in the learning process learners relied both on analogy to previously encountered examples and on declarative rules. With practice, the original examples and rules were slowly forgotten and asymmetric rules developed instead (see DeKeyser 1997; DeKeyser and Sokalski 1996 for asymmetry of production rules SLA). It follows that for declarative knowledge to be restructured as procedural knowledge meaningful practice is needed. Practice with feedback facilitates the process of meaningful learning rather than the learning of mechanical skills.

More empirical support comes from studies in Cognitive Psychology (CP) demonstrating that setting the right conditions for proceduralization by means of providing explicit grammar knowledge just at the moment when participants needed it, leads to more accurate and detailed knowledge (Sallas et al. 2007).

2.4 SAT and implications for language learning

In the field of SLA, many researchers view L2 language development, especially in classroom settings, as being similar to any other form of cognitive skill acquisition (de Jong and Perfetti 2011; DeKeyser 1997, 1998, 2001, 2007a ,b; Lyster 1994, 2004, 2007; McLaughlin 1990; Ranta and Lyster 2007; Lyster and Sato 2013). Learners in the L2 classroom typically start with declarative knowledge about L2 grammar and lexis, which through extensive practice is proceduralized and finally

automatized. So the initial declarative knowledge is the explicit knowledge a learner has of a particular grammatical construction or vocabulary item. The procedural knowledge, on the other hand, will be the knowledge visible in a person's behavior when using the target language. During the stage of proceduralization, learners learn to rely less on their declarative knowledge and more on the production behavior they have developed through practice. Proceduralization, therefore, can be viewed as providing crutches to learners to ease the transition between completely relying on declarative rules to formulate a sentence in a L2, to using L2 grammar and lexis automatically, without having to retrieve from memory any declarative rules. As a result, cognitive resources are freed up to attend to other information online.

To illustrate with a language-specific example, declarative knowledge can consist of knowing THAT if a verb in English is regular and it needs to be used in the past, then the ending *-ed* is added to the regular verb and it is pronounced as /d/ if the verb ends in a voiced sound, as /t/ if the verb ends in a voiceless sound, and as /ɪd/ if the verb ends either in *d* or *t*. Procedural knowledge, on the other hand, operates with production rules, which are behavioral rules that take the form of IF/THEN pairs:

IF the situation to be described occurred in the past,
And the verb describing the action is regular,
And the verb ends in a voiced sound,
THEN add *-ed* to the verb,
And pronounce it /d/.

As mentioned above, it is crucial for declarative knowledge to be available throughout the initial execution of the target behavior for proceduralization to take place. In instructional practice, however, very often grammar rules are presented prior to example learning or practice and are seldom revisited during the proceduralization phase, contrary to what is suggested by ACT-R.

It follows from the above that for proceduralization to take place, (a) learners should have full initial access to the declarative knowledge (the rule), (b) the rule should be comprehensible to the learner, and (c) the rule should be accessible throughout the stage of proceduralization. The further apart declarative knowledge, consisting of rules and examples, is from practice with further examples, the greater the memory decay of declarative knowledge, and the weaker the resulting procedural knowledge are expected to be. Precisely the issue of setting the right conditions for proceduralization is often overlooked in language teaching, as pointed out by DeKeyser (2007a).

In addition, according to empirical studies both in CP and SLA, practice should be skill-specific; once knowledge has been proceduralized in one skill, for instance comprehension, it becomes more difficult for that knowledge to be generalized in another skill, for example production. In other words, in order to develop receptive knowledge, learners need practice comprehending input, and in order to develop productive knowledge, learners need to practice producing language. A well-known example from research on skill acquisition is reading versus writing computer programs (Anderson 1982; Singley and Anderson 1989). Parallel findings have also been observed in the domain of comprehension and production of

language (DeKeyser and Sokalski 1996). See Appendix 1 for sample studies that provide support for SAT.

3 Implications for teaching

The main implication for the language classroom is that the way declarative knowledge is formed and practiced matters for L2 development. SAT has often been misunderstood in its application for L2 learning. The mere concepts of *declarative* and *explicit representation of knowledge* or even *practice* seem to be automatically associated with frontal and explicit teaching of grammatical structures and lexis and thus often eschewed by applied linguists. Observations of traditional foreign-language classrooms attest to this misconception: the most common progression of an L2 class takes the form of the well-known P-P-P (present, practice, produce). While SAT theory clearly specifies that declarative knowledge is the starting point for any skill acquisition, it does not prescribe concrete steps as to how this declarative knowledge should be presented. It is up to the practitioner, or the L2 teacher in our case, to discern the most adequate way of presenting. Empirical results do show, however, that the best avenue for the formation of declarative knowledge is not through deductive presentation, but rather through examples situated in meaningful contexts (Kachinske and DeKeyser 2019; Sallas et al. 2007)

If we accept that the initial formation of rules and word-meaning mapping of new lexis is best achieved when there is a real need for them and when learners are psychologically ready to learn, then what impetus does a learner have to pay attention to and remember the rules for past simple regular and irregular verbs, or the meaning of the word “lugubrious” if they are presented with them in isolation at the beginning of a class? The answer is straightforward: none! When rules and new lexis, however, are substantiated in examples or tasks whose understanding and completion hinges upon the declarative representation of the same, then there is a real need and motivation for learners to pay attention to those rules and subsequently use them. It is only when the right conditions are in place that the explicit grammar rules become beneficial for the learners. In this way the problem-solving process does not overburden our limited working memory capacity, and the attentional resources are freed for the required proceduralization of declarative knowledge. Pedagogical observations to the same effect have also been made, suggesting that the best time to provide learners with grammar rules or error correction is precisely at the moment when learners are negotiating for meaning and need the linguistic information to get their meaning across appropriately and accurately (Long 1991).

The role of the teacher then shifts from explicitly teaching to providing data upon which the learners’ focal attention will operate. This task is certainly not an easy one. How should an L2 teacher decide upon the most adequate way of strengthening form-meaning mappings of specific structures? Having read the relevant theoretical and empirical research in the field, they would soon realize that there isn’t any one theory or methodological approach that would be suitable for all of their students and all the structures that need to be taught. Understanding the literature would only help them choose the right presentation or practice for specific students and specific structures at a given time. The decisions would depend on a

variety of factors known to interact with language acquisition: (1) the situation in which the L2 is learned (second, foreign, heritage language learning), (2) immersion or traditional L2 classroom, (3) the age of the learners, (4) the natural cognitive endowment of each learner (e.g., high-low aptitude, aptitude for implicit vs. explicit learning, high-low working memory) as well as (5) the complexity, salience and difficulty of the target structure, just to name some.

The age of the learners is especially determinative when decisions about presentation and practice need to be made. Given young learners' aptitude and propensity for implicit learning (DeKeyser 2000, 2003; DeKeyser and Larson-Hall 2005; Ellis 2005, 2009; Muñoz 2006; Paradis 2004, 2009; Ullman 2001), teachers should aim at fostering opportunities in the L2 classroom for such learning to occur. These opportunities can take the form of a creative, meaningful and incidental instruction whereby grammar structures and vocabulary arise naturally from the context. This doesn't exclude adopting such a belief when it comes to adult L2 learners. On the contrary, the psychological benefits are manifold across a range of ages. For one, couching grammar presentations in a meaningful context can serve as a motivating factor for learners to be attentive to the material being presented. By now, the role of attention has been established as a crucial factor for learning: what is attended to, is learned (Ellis and Robinson, 2008; Schmidt, 1990). Next, as discussed earlier, the nature of the contextualized presentation provides learners with a real need to learn and subsequently apply the rules. Last, in view of mounting empirical results pointing to the role of language aptitude and working memory capacity as strong and significant predictors of SLA (e.g. Brooks, Kempe, and Sionov 2006; Erlam 2005; Li 2013; Perrachione, Lee, Ha and Wong 2011; Robinson 1997; Sheen 2007; Wesche 1981, French and O'Brien 2008; Goo 2012; Juffs 2004; Juffs and Harrington 2011; Kormos and Safar 2008; Linck et al. 2013; Mackey, Adams, Stafford and Winke 2010; Martin and Ellis 2012; O'Brien Segalowitz, Collentine and Freed 2006; Révész 2012; Williams 1999; Williams and Lovatt 2003), this view can accommodate a variety of language learning aptitude and working memory profiles. The contextualized examples are created in such a way that they arise and stand out naturally from the context. For high aptitude learners this means that the chances for inducing rules are maximized. For low aptitude learners it means that when the teacher eventually provides the rules, they are not decontextualized, but rooted in meaningful activities. Similarly, once rules arise, learners with low working memory capacity have the advantage of constantly applying those rules through practice by having the rules provided for them when needed. Similarly, learners with lower working memory capacity will benefit more if rules are presented concurrently with practice when they are really needed (Kachinske and DeKeyser 2019).

This brings us to the second point: practice within SAT. The second misapplication of SAT is the use of "drill until you kill" type of practice, or the use of mechanical drills in an L2 language classroom. Observations of this kind are not rare in the literature. Bange, Carol and Griggs (2005), for instance, observed a tendency in L2 classrooms to develop primarily declarative knowledge and urged L2 teachers to provide more opportunities for contextualized and meaningful practice. Anderson (2005) also speaks of meaningful and elaborative processing as more effective in that it is better in engaging the brain processes required for successful recall.

Traditional practice includes a variety of drills, translation, as well as repetition tasks. Despite calls to abandon these drills, L2 teachers still resort to such practices, which is one reason why many applied linguists eschew this term. Gatbonton and Segalowitz (2005), for instance, report that when teachers believed students needed more practice, they turned to non-communicative drills. Mechanical drills serve no purpose in transitioning from the declarative to the procedural stage. They engage the learner in mechanically practicing target structures and not in conveying meaning through language. Hence, no form-meaning mapping is established. Rather, forms are mechanically linked to other forms, without even drawing on declarative knowledge. Simple analogy between items suffices for the completion of these items. To bridge the gap between form and meaning, many researchers have proposed the use of meaningful and communicative drills or activities. Meaningful refers to the concurrent focus on and processing of both form and meaning and cannot be completed without a full understanding of its structure and semantics (DeKeyser 2007; Ortega 2007). A genuinely communicative activity, on the other hand, involves “at least two participants working together to complete a task by exchanging information processed by one and not the other (Gatbonton and Segalowitz 2005: 331). These activities engage the learner in conveying meaningful information while practicing a target structure. The form and its meaning are never dissociated, rather, they are brought together by the nature of the task. Information gap activities have become the epitome of genuinely communicative practice. Finally, it should be highlighted that both types of knowledge representation should be fostered in the classroom: “highly specific procedural knowledge, highly automatized for efficient use in the situations that the learner is most likely to confront in the immediate future, and solid abstract declarative knowledge that can be called upon to be integrated into much broader, more abstract, procedural rules” (DeKeyser 2015). See Appendix 2 for sample activities illustrating an incidental presentation and meaningful practice of an L2 grammar rule.

4 Concluding remarks

The present paper provided an overview of the main tenets of Skill Acquisition Theory, as one of the most influential theories about human learning in general, and learning a second language in particular. While any skill acquisition is founded on a solid representation of declarative knowledge, the issue of how this declarative knowledge is obtained is an important one when it comes to learning a second language grammar rule. Taking into account results from empirical studies in cognitive psychology and second language acquisition, as well as the role of individual differences such as language learning aptitude and working memory, it was suggested that the best avenue for the formation of declarative knowledge is through contextualized and meaningful examples rather than in isolation. Grammar rules are beneficial to the learner only when there is a real need for them. It was further claimed that the incidental and meaningful presentation of grammar rules gives a chance to individuals with high language learning aptitude to induce the rules for themselves. The reviewed theoretical and empirical literature, then, is most supportive of the notion that not only are both top-down (rules) and bottom-up (exam-

ples) processes essential for the development of accurate L2 grammar knowledge, but that it is also important how and when these processes are integrated. Bearing this in mind, the starting point should always include contextualized examples, followed by rule presentation with additional examples and meaningful practice.

Bibliography

- Anderson, J. R. (1982). Acquisition of cognitive skill. *Psychological review*, 89(4), 369.
- Anderson, J. R. (1993). *Rules of the mind*: Routledge.
- Anderson, J. R. (2005). Human symbol manipulation within an integrated cognitive architecture. *Cognitive Science*, 29, 313–342.
- Anderson, J. R., and Fincham, J. M. (1994). Acquisition of procedural skills from examples. *Journal of experimental psychology: learning, memory, and cognition*, 20(6), 1322.
- Anderson, J. R., Fincham, J. M., and Douglass, S. (1997). The role of examples and rules in the acquisition of a cognitive skill. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 23(4), 932.
- Brooks, P. J., Kempe, V., and Sionov, A. (2006). The role of learner and input variables in learning inflectional morphology. *Applied Psycholinguistics*, 27(02), 185-209.
- Byrne, D. (Ed.). (1986). *Teaching oral English* (2nd ed.). Harlow, England: Longman.
- De Jong, N. (2005). Can second language grammar be learned through listening?: An experimental study. *Studies in Second Language Acquisition*, 27(02), 205-234.
- De Jong, N., and Perfetti, C. A. (2011). Fluency training in the ESL classroom: An experimental study of fluency development and proceduralization. *Language Learning*, 61(2), 533-568.
- DeKeyser, R. M. (1997). Beyond explicit rule learning. *Studies in Second Language Acquisition*, 19(02), 195-221.
- DeKeyser, R. M. (1998). Beyond focus on form: Cognitive perspectives on learning and practicing second language grammar. In C. D. J. Williams (Ed.), *Focus on form in classroom second language acquisition* (pp. 42-63). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- DeKeyser, R. M. (2000). The robustness of critical period effects in second language acquisition. *Studies in Second Language Acquisition*, 22(04), 499-533.
- DeKeyser, R. M. (2003). Implicit and explicit learning. In C. Doughty and M. Long (Eds.), *Handbook of Second Language Acquisition* (pp. 313-348). Oxford, UK: Blackwell.
- DeKeyser, R. M. (2007a). Skill acquisition theory. *Theories in second language acquisition*, 97-113.
- DeKeyser, R. M. (2007b). (Ed.). *Practice in a second language: Perspectives from applied linguistics and cognitive psychology*. New York: Cambridge University Press.
- DeKeyser, R. M. (2012). Interactions Between Individual Differences, Treatments, and Structures in SLA. *Language Learning*, 62(s2), 189-200.
- DeKeyser, R. M. (2015). Skill Acquisition Theory. In B. VanPatten and J. Williams (Eds.), *Theories in Second Language Acquisition: An Introduction* (pp. 94-113). New York: Routledge.
- DeKeyser, R. M., and Sokalski, K. J. (1996). The differential role of comprehension and production practice. *Language Learning*, 46(4), 613-642.
- DeKeyser, R. M., and Criado-Sánchez, R. (2012a). Automatization, skill acquisition, and practice in second language acquisition. . In C. A. Chapelle (Ed.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics* (pp. 323-331). Oxford, UK: Wiley-Blackwell.

- DeKeyser, R. M., and Criado-Sánchez, R. (2012b). Practice in second language instruction. In C. A. Chapelle (Ed.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics* (pp. 4501-4504). Oxford, UK: Wiley-Blackwell.
- Doughty, C., and Williams, J. (1998). Pedagogical choices in focus on form. *Focus on form in classroom second language acquisition*, 197-261.
- Ellis, N.C. (2002). Frequency effects in language processing. *Studies in Second Language Acquisition*, 24(2), 143-188.
- Ellis, N. C. (2005). At the interface: Dynamic interactions of explicit and implicit language knowledge. *Studies in Second Language Acquisition*, 27(2), 305-352.
- Ellis, N. C., and Robinson, P. (2008). *An introduction to cognitive linguistics, second language acquisition, and language instruction* (pp. 13-34). Routledge.
- Ellis, R. (2002). Grammar teaching: Practice or consciousness-raising. *Methodology in language teaching: An anthology of current practice*, 167, 174.
- Ellis, R. (2006). Current issues in the teaching of grammar: An SLA perspective. *TESOL quarterly*, 40(1), 83-107.
- Ellis, R. (2008). 31 Explicit Form-Focused Instruction and Second Language Acquisition. *The handbook of educational linguistics*, 437.
- Erlam, R. (2005). Language aptitude and its relationship to instructional effectiveness in second language acquisition. *Language Teaching Research*, 9(2), 147-171.
- Fitts, P., and Posner, M. (1967). *Human performance*. Belmont, CA: Brooks/Cole.
- French, L. M. and O'Brien, I. (2008). Phonological memory and children's second language grammar learning. *Applied Psycholinguistics*, 29, 463-87.
- Gatbonton, E., and Segalowitz, N. (2005). Rethinking communicative language teaching: A focus on access to fluency. *Canadian Modern Language Review*, 61(3), 325-353.
- Goo, J. (2012). Corrective feedback and working memory capacity in interaction-driven L2 learning. *Studies in Second Language Acquisition*, 34, 445 – 474.
- Hinkel, E. (2006). Current perspectives on teaching the four skills. *TESOL Quarterly*, 40(1), 109-131.
- Juffs, A. (2004). Representation, processing and working memory in a second language. *Transactions of the Philological Society*, 102, 199-226.
- Juffs, A. and Harrington, M.W. (2011). Aspects of working memory in L2 Learning. *Language Teaching: Reviews and Studies*, 42 (2), 137-166.
- Williams, J. (1999). Learner generated attention to form. *Language learning*, 49(4), 583-625.
- Kachinske, I., and DeKeyser, R. (2019). The interaction between timing of explicit grammar explanation and individual differences in second language acquisition. *Journal of Second Language Studies*, 2(2), 197-232.
- Kim, J. W., Ritter, F. E., and Koubek, R. J. (2013). An integrated theory for improved skill acquisition and retention in the three stages of learning. *Theoretical Issues in Ergonomics Science*, 14(1), 22-37.
- Kormos, J., and Sáfár, A. (2008). Phonological short-term memory, working memory and foreign language performance in intensive language learning. *Bilingualism: Language and Cognition*, 11(2), 261-271.
- Larsen-Freeman, D. (2009). 27 Teaching and Testing Grammar. *The handbook of language teaching*, 518.
- Li, S. (2013). The interactions between the effects of implicit and explicit feedback and individual differences in language analytic ability and working memory. *The Modern Language Journal*, 97(3), 634-654.
- Linck, J. A., Hughes, M. M., Campbell, S. G., Silbert, N. H., Tare, M., Jackson, S. R., Doughty, C. J. (2013). Hi-LAB: A New Measure of Aptitude for High-Level Language Proficiency. *Language Learning*, 63(3), 530-566.

- Lightbown, P. M. (1998). The importance of timing in focus on form. In C. Doughty and J. Williams (Eds.), *Focus on form in classroom second language acquisition* (pp. 114-138). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lightbown, P. M. (2000). Anniversary article. Classroom SLA research and second language teaching. *Applied linguistics*, 21(4), 431-462.
- Long, M. H. (1991). Focus on form: A design feature in language teaching methodology. *Foreign language research in cross-cultural perspective*, 2, 39-52.
- Long, M. H. (2007). Second and foreign language education. In Mathinson, S., and Ross, W. (eds.), *Battleground schools: An encyclopedia of conflict and controversy* (pp. 249-54). Westport, CT: Greenwood Press.
- Long, M. H. (2009). Methodological principles for language teaching. In Long, M. H. and Doughty, C. J. (eds.), *Handbook of language teaching* (pp. 373-94). Oxford: Blackwell.
- Lyster, R., and Sato, M. (2013). Skill acquisition theory and the role of practice in L2 development. In M. García Mayo, J. Gutierrez-Mangado and M. Martínez Adrián (Eds.), *Multiple perspectives on second language acquisition*. Amsterdam: Benjamins.
- Lyster, R. (1994). The effect of functional-analytic teaching on aspects of French immersion students' sociolinguistic competence. *Applied Linguistics*, 15(3), 263-287.
- Lyster, R. (2004). Research on form-focused instruction in immersion classrooms: Implications for theory and practice. *Journal of French Language Studies*, 14, 321-341.
- Lyster, R. (2007). *Learning and teaching languages through content: A counterbalanced approach*. Amsterdam: Benjamins.
- Mackey, A., Adams, R., Stafford, C., and Winke, P. (2010). Exploring the relationship between modified output and working memory capacity. *Language Learning*, 60(3), 501-533.
- Martin, K. I., and Ellis, N. C. (2012). The Roles of Phonological STM and Working Memory in L2 Grammar and Vocabulary Learning. *Studies in Second Language Acquisition*, 34 (3), 379-413.
- McLaughlin, B. (1990). Restructuring. *Applied Linguistics*, 11(2), 113-128.
- Muñoz, C. (2006). The effects of age on foreign language learning: The BAF project. In *Age and the rate of foreign language learning* (pp. 1-40). Multilingual Matters.
- Nassaji, H. (2017). Grammar acquisition. In *The Routledge handbook of instructed second language acquisition* (pp. 205-223). Routledge.
- Nassaji, H., and Fotos, S. (2004). 6. Current developments in research on the teaching of grammar. *Annual review of applied linguistics*, 24, 126-145.
- Nassaji, H., and Fotos, S. S. (2011). *Teaching grammar in second language classrooms: Integrating form-focused instruction in communicative context*. Routledge.
- Neves, D. M. and Anderson, J. R. (1981). Knowledge Compilation: Mechanisms for the Automatization of Cognitive Skills. In J. R. Anderson (Ed.), *Cognitive Skills and Their Acquisition*, (pp. 57-84). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- O'Brien, I., Segalowitz, N., Collentine, J., and Freed, B., (2006). Phonological memory and lexical, narrative, and grammatical skills in second language oral production by adult learners. *Applied Psycholinguistics*, 27, 377-402.
- Ortega, L. (2007). Meaningful L2 practice in foreign language classrooms: A cognitive-interactionist SLA perspective. In R. DeKeyser (Author), *Practice in a Second Language: Perspectives from Applied Linguistics and Cognitive Psychology* (Cambridge Applied Linguistics, pp. 180-207). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511667275.011
- Paradis, M. (2004). *A neurolinguistic theory of bilingualism* (Vol. 18). John Benjamins Publishing.
- Paradis, M. (2009). *Declarative and procedural determinants of second languages* (Vol. 40). John Benjamins Publishing.

- Perrachione, T. K., Lee, J., Ha, L. Y., and Wong, P. C. (2011). Learning a novel phonological contrast depends on interactions between individual differences and training paradigm design. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 130(1), 461-472.
- Ranta, L., and Lyster, R. (2007). A cognitive approach to improving immersion students' oral production abilities: The awareness, practice, and feedback sequence. In R. DeKeyser (Ed.), *Practicing in a second language: Perspectives from applied linguistics and cognitive psychology*. New York: Cambridge University Press.
- Révész, A. (2012). Working memory and the observed effectiveness of recasts on different L2 outcome measures. *Language Learning* 62 (1), 93-132.
- Robinson, P. (1997). Generalizability and automaticity of second language learning under implicit, incidental, enhanced, and instructed conditions. *Studies in Second Language Acquisition*, 19(02), 223-247.
- Rodgers, D. M. (2011). The automatization of verbal morphology in instructed second language acquisition. *IRAL-International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 49(4), 295-319.
- Sallas, B., Mathews, R. C., Lane, S. M., and Sun, R. (2007). Developing rich and quickly accessed knowledge of an artificial grammar. *Memory and cognition*, 35(8), 2118-2133.
- Schmidt, R. (1990). The Role of Consciousness in Second Language Learning. *Applied Linguistics*, 11(2), 129-158.
- Sheen, Y. (2007). The effect of focused written corrective feedback and language aptitude on ESL learners' acquisition of articles. *TESOL Quarterly*, 41(2), 255-283.
- Singley, M. K., and Anderson, J. R. (1989). *The transfer of cognitive skill* (No. 9). Harvard University Press.
- Taatgen, N. A., and Wallach, D. (2002). Whether skill acquisition is rule or instance based is determined by the structure of the task. *Cognitive Science Quarterly*, 2(2), 163-204.

Appendix 1: Empirical evidence for SAT in the field of SLA

Very little research in the area of SLA has explicitly set out to investigate the applicability of skill acquisition theory to L2 learning (DeKeyser 2015). While several very important questions have been addressed so far, the issues of the timing, availability, and precise role of declarative knowledge, as well as the exact relationship between rules and examples that produces the most optimal learning have not been thoroughly investigated in SLA.

Evidence for the skill-specificity phenomenon comes from DeKeyser (1997), De Jong (2005) and Rogers (2011). They both demonstrated that extensive training in comprehension did not prevent errors in production. DeKeyser (1997) conducted a longitudinal study over eleven weeks which included both production and comprehension exercises. Upon receiving explicit instructions of the target grammatical rule, the subjects either performed a production or comprehension task. Apart from confirming that gradual skill automatization occurred as a result of the practice, the results also indicated that practice was skill-specific. Students who practiced through comprehension improved their comprehension skills, and vice versa, the ones that received production practice bettered their production skills. Similar findings are reported by De Jong (2005) who investigated the impact of aural comprehension training on the development of both comprehension and production skills of the target structures. While increased processing speed was observed in comprehension, this specific training did not aid learners' skill in producing the

target structures. Rogers (2011) demonstrated that the proceduralization of verbal morphology was achieved through practice, but less so in production than in comprehension.

Focusing on the stage of proceduralization, De Jong and Perfetti (2011) investigated fluency development and the underlying changes of knowledge representation as a function of practice. Using the 4/3/2/ task which engages learners in a speaking activity for 4, 3 and then 2 minutes, learners were able to increase their fluency. More importantly, only those learners who repeated their speeches several times were able to transfer their fluency to a speech about a new topic. Proceduralization in the form of repetition of particular words and sentence structures was essential for the increase in fluency.

Finally, a more recent study by Kachinske & DeKeyser (2019) investigated the extent to which grammar explanation (GE) before practice, grammar explanation during practice, and individual differences impact the acquisition of L2 declarative and procedural knowledge of two grammatical structures in Spanish. In their experiment, 128 English-speaking learners of Spanish were randomly assigned to four experimental treatments and completed comprehension-based task-essential practice for interpreting object-verb (OV) and ser/estar (SER) sentences in Spanish. Results confirmed the predicted importance of timing of GE: participants who received GE during practice were more likely to develop and retain their knowledge successfully. Results further revealed that the various combinations of rules and practice posed differential task demands on the learners and consequently drew on language aptitude and working memory to a different extent. Since these correlations between individual differences and learning outcomes were the least observed in the conditions that received GE during practice, the authors found that the suitable integration of rules and practice ameliorated task demands, reducing the burden on the learner, and accordingly mitigated the role of participants' individual differences. Finally, some evidence also showed that the comprehension practice that participants received for the two structures was not sufficient for the formation of solid productive knowledge, but was more effective for the OV than for the SER construction. Taken together, results suggest that higher-level grammatical knowledge provided just when participants need it produces more accurate and detailed knowledge, which is reminiscent of our discussion above that the declarative knowledge and the tasks used to utilize this knowledge should be close together for proceduralization to be effective.

Appendix 2: Sample rule presentation and practice activities

In a traditional L2 classroom, rules are usually presented at the beginning of a class, explicitly and in isolation. For instance, if we take adult L2 learners of English as a foreign language and the formation of past simple in English, the presentation may proceed as follows:

Teacher: *Today we are going to learn about Past Simple of regular verbs in English. Past Simple in English is formed by adding the suffix -ed to (the stem of) the verb. Here are some regular verbs in English: play - played, stay - stayed, worked, start-started.*

Repeat after me:

Teacher: *Yesterday, I worked at home.*

Students: *Yesterday, I worked at home.*

Teacher: *play.*

Students: *Yesterday, I played at home.*

Teacher: *stay.*

Students: *Yesterday, I stayed at home.*

Teacher: *Now, let's try and put these verbs in past simple tense.*

a. Tom _____ to the park yesterday (walk)

b. Ann _____ video games the previous night (play)

When the concept of teaching is not equated with explicit teaching, then there is room for more creative ways of presenting grammar. The following story is one way of presenting the formation of the past simple tense of regular verbs in English in an incidental way. The grammar rule is contextualized in a story about a character (photo, puppet, drawing on the board) and is encountered several times throughout the story. In other words, learners are exposed to target rules in a meaningful and contextualized way. This kind of incidental presentation allows for high aptitude learners to infer the rules from the context, and for low aptitude learners to be primed before they are presented with the rule. The presentation of the rule has risen naturally out of the meaningful context. Other rules related to past simple tense, such as question formation and negation can easily be added in the activities relating to our character.

This is Clever Camel (authentic children's literature provides a wealth of resources for teaching L2). He lives in Pickle Town. He is the one who always makes clever choices and the whole town depends on his brains. Usually, he starts his day by having a hot, homemade meal, but yesterday he started his day differently. He skipped breakfast. Not a clever choice. He was so hungry he needed to stop by his neighbor, Accusing Alligator. Of course, Accusing Alligator accused Clever Camel of not having breakfast. In the afternoons, Clever Camel usually works in his garden, but yesterday he worked in the park. He decided to be useful for his town and picked up all of the trash being left out. Usually, Clever Camel spends his evenings preparing his food for the next day, as in the end he is Clever Camel. But yesterday, being so tired, he watched TV for two hours straight.

Next, comes the stage of proceduralization, which requires conscious practicing of the declarative knowledge situated in meaningful activities. At this point the teacher can write the rule on the board so that learners who haven't abstracted it or the ones who have low working memory can have the rule in front of them. Instead of substitution and repetition drills, this stage can take the form of continuing the story by including new actions. The teacher can supply verbs in the base form and ask students to work in pairs or groups to expand the story.

Following the presentation of the various stories, students receive an information gap activity which is performed either in pairs or groups. List A includes 6 activities that Clever Camel did the previous day, but not in a chronological order. List B includes additional 6 activities not present in List A. The goal is for students

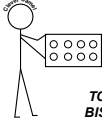
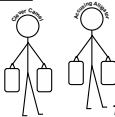
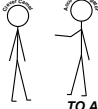

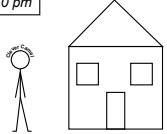

to work together and recreate what Clever Camel did on a specific day. These activities were created by the author of this paper.

List A

Clever Camel's Adventurous Day

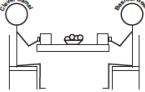

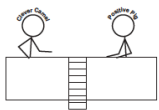
Here are some of the things that Clever Camel did on his adventurous day. Clever Camel did twelve interesting things that day. Only 6 are illustrated on your list. Talk to your partner and find out what Clever Camel did at 9am, 10am, 11am, 2pm and 6pm. In the end, reconstruct his whole day in the form of a story. Be creative!

<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">8 am</div> <p style="text-align: center;">TO DRESS</p>	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">10:30 am</div> <p style="text-align: center;">TO BAKE BISCUITS</p>	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">2 pm</div> <p style="text-align: center;">TO HELP ACCUSING ALLIGATOR</p>
<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">2:06 pm</div> <p style="text-align: center;">TO ACCUSE</p>	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">5 pm</div> <p style="text-align: center;">TO CYCLE</p>	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">10 pm</div> <p style="text-align: center;">TO ARRIVE HOME</p>

List B

Clever Camel's Adventurous Day

Here are some of the things that Clever Camel did on his adventurous day. Clever Camel did twelve interesting things that day. Only 6 are illustrated on your list. Talk to your partner and find out what Clever Camel did at 8am, 10am, 2pm, 5pm and 10pm. In the end, reconstruct his whole day in the form of a story. Be creative!

<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">9 am</div> <p style="text-align: center;">TO CALL BASHFUL BEAR</p>	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">10 am</div> <p style="text-align: center;">TO PREPARE A CUP OF TEA</p>	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">11 am</div> <p style="text-align: center;">TO SERVE</p>
<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">2:05 pm</div> <p style="text-align: center;">TO COUGH</p>	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">2:10 pm</div> <p style="text-align: center;">TO ARGUE WITH</p>	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">6 pm</div> <p style="text-align: center;">TO BATHE/ POOL</p>

АНАЛИЗА НА ИНТЕРПЕРСОНАЛНИТЕ ФУНКЦИИ НА ДИСКУРСНИОТ МАРКЕР *E DI* 'ЗНАЕШ' ВО РАЗГОВОРНИОТ АЛБАНСКИ ЈАЗИК ВО СПОРЕДБА СО АНГЛИСКИОТ МАРКЕР *YOU KNOW*

Едона Винца
Универзитет „Мајка Тереза“ Скопје
edona.vinca@unt.edu.mk

Оваа статија претставува споредбена анализа на англискиот маркер *you know* и неговиот еквивалент на албански јазик *e di* 'знаеш'. Дискурсниот маркер *you know* добил должно внимание во англиската литература и е еден од најистражените. Меѓутоа, неговиот албански корелат не е детално разгледан во рамките на вербалната комуникација. Поради тоа, досегашните истражувања за *you know* ги употребуваме како основна рамка за споредбена анализа на интерперсоналните функции. Главната претпоставка на анализата е дека во двата јазика маркерот ја врши функцијата да го повика соговорникот на т.н. заедничко знаење, односно обележува интерперсонални релации. Претпоставката се тестира преку анализа на автентични телефонски разговори на албански јазик, со утврдување на интерперсоналните функции на *e di* 'знаеш' и нивна споредба со функциите на *you know*. Преку резултатите на анализата ја потврдуваме претпоставката и разликуваме неколку функции на *e di* 'знаеш' во секојдневните конверзации.

Клучни зборови: дискурсен маркер, *you know*, *e di*, учтивост, говорен чин, конверзациска анализа, прагматика, анализа на дискурс

CONTRASTIVE ANALYSIS OF THE ALBANIAN DISCOURSE MARKER *E DI* AND THE ENGLISH *YOU KNOW* IN SPOKEN INTERACTION

Edona Vinca
Mother Teresa University, Skopje
edona.vinca@unt.edu.mk

This paper provides a comparative analysis of the discourse markers *you know* in English and *e di* in Albanian. Although it belongs to the inventory of discourse markers that have received due attention in English scholarship and thus represents one of the most analyzed discourse markers, its Albanian equivalent has remained largely understudied in the context of spoken interaction. Therefore, the existing research on *you know* may serve as a basic framework for contrastive analyses of interpersonal functions of its functional counterparts in other languages. The main hypothesis underlying our investigation is that in both languages the markers have a common basic function: appealing to common knowledge and thus marking interpersonal relationships. To prove the hypothesis we conduct an analysis using data collected from authentic telephone conversations in Albanian whereby determining the interpersonal functions of *e di* and comparing them to the functions of *you know*. The results confirm the main hypothesis and support the distinction of several functions of *e di* in everyday conversation.

Keywords: discourse marker, *you know*, *e di*, politeness, Speech Act, conversation analysis, pragmatics, discourse analysis

1 Вовед

Оваа статија претставува споредбена анализа на функциите на интерперсоналниот дискурсен маркер *e di* ‘знаеш’ и неговиот англиски еквивалент *you know*.

Дискурсните маркери се јазични средства со кои говорителот го сигнализира својот однос кон соговорникот и кон кажаното од страна на соговорниците и, како такви, тие се неопходен дел од говорот, односно од дискурсот. Најчесто цитираната и наједноставна дефиниција за дискурсните маркери се наоѓа во Оксфордските речници, во кои се вели дека овие јазични средства се зборови или фрази чија функција е да го организираат дискурсот во сегменти (Concise Oxford English Dictionary 2004: 409), а кои се употребуваат во секојдневниот говор (Oxford Advanced Learner’s Dictionary 2006: 416). Примери за ваквиот вид јазични елементи претставуваат зборови и фрази како: *I mean, well, on the other hand*. Во македонскиот јазик тоа се јазични средства како: *ѝа, значи, знаеш, добро* и сл., кои не се задолжителни за семантичката и за синтаксичката структура на реченицата, туку му помагаат на говорителот да воспостави одредени односи со соговорникот во текот на конверзацијата. Во предметната литература (Brinton 1996, Andersen 2001, Aijmer 2002, Beeching 2016; Кусевска и Бужаровска 2020) ваквите изрази и зборови се познати како *интерперсонални дискурсни маркери*. Овие елементи можат да служат како сигнали за означување на кооперативноста и учтивоста на соговорниците или да изразуваат други аспекти од меѓусебните односи што ги градат говорителите во разговор.

Интерперсоналната функција на дискурсните маркери како концепт е преземен од теоријата на Халидеј (Halliday 1973). Тој смета дека интерперсоналноста во дискурсот не се крие само во субјективни карактеристики, како што се модалноста или интензитетот на исказот, туку се одразува преку конкретни карактеристики на јазикот.

Во оваа статија се стремиме да ја потврдиме претпоставката дека овие конкретни јазични елементи играат улога во обележувањето одредени релации меѓу соговорниците. Имајќи предвид дека за време на секојдневното комуницирање говорителите почитуваат „непишани правила“ на учтивост или кооперативност, целта ни беше да најдеме одредени законитости во начинот на употребата на овој конкретен дискурсен маркер во рамките на најчесто цитираните теории во прагматиката, говорните чинови и учтивоста.

1.1 Дефинирање на *e di* ‘знаеш’

Di ‘знае’ е полнозначен преоден глагол, кој гради парадигма во сите лица. Ги има сите глаголски форми, а во индикатив се појавува во сите граматички времиња.

Во *Речникот на современиот албански јазик* (1981: 329) за глаголот *di* ‘знае’ наведени се следниве значења: *ѝоседувам некакво знаење (Знам ова*

јазика); *извесѝен сум за нешѝо, ѝознаѝо ми е нешѝо (Му љо знам имеѝо. Се уиѝе не знам ниѝиѝо.)*; *умеам да ѝравам нешѝо, љи имам ѝоѝребниѝе знаења и веѝѝини за да ѝравам нешѝо (Знам да ѝливам.)*; *свесен сум за нешѝо, добро разбирам нешѝо, свесен сум за вредносѝа на нешѝо (Знам иѝо ѝравам. Ја знам мојаѝа задача)*; *разбирам, сфаќам, сум искусил нешѝо (Знае ѝој иѝо е сиромашѝија.)* и, обично со негација: *не се ѝлашам, не обрнувам внимание на (Не знам за сѝрав).*

Меѓутоа, се забележува едно друго значење на глаголот *di* 'знае', кое е по-различно од другите, со тоа што е регистрирано во употреба само во второ лице и глаголот е претходен од *e*, кратка форма на заменката во акузатив, која служи за означување на директен предмет. Заедно со глаголот таа формира лексикализиран израз, кој се развил во прагматички маркер. Според дефиницијата во самиот речник, *e di* 'знаеш' (букв.: 'го знаеш') е честица (*opič. fjalë e ndërmjetme*) „што во исказот се воведува со посебна интонација која не е дел од исказот; се употребува за привлекување внимание на соговорникот, кога му кажуваме нешто или при нудење совет во врска со нешто“ (Fjalor i gjuhës së sotme shqipe, 1981: 329).

Ова значење се илустрира во примерот (1) каде што *e di* е употребен како дискурсен маркер. Слично со неговиот корелат на македонски јазик – *знаеш*, тој нема значење на полнозначен глагол и не ја менува вистинитоста на исказот во кој е употребен.

(1)

<i>A: me ket' djalin fola pak(.) që e kisha n' t' djatht' me XXX=</i>	A: со тој дечкото зборував малку (.) десно од мене што седеше со XXX=
<i>B: mhm(.)</i>	Б: мхм (.)
<i>A: a' e din² ai mi përmendke turqit non stop=</i>	A: знаеш , тој Турците ми го спомнуваше нон стоп=
<i>B: = po de</i>	Б: =да де

Разликувањето меѓу полнозначното значење и прагматичкото значење не се карактеризира како проблематично. Имено, глаголот во употреба во второ лице може да се отстрани од исказот и со тоа да немаме промени од семантичка гледна точка или пречки во синтаксичкиот редослед на исказот, поради што може да се смета дека станува збор за дискурсен маркер.

2 Досегашни истражувања

Во англиската литература има голем број студии за *you know*, почнувајќи од истражувања за начинот на настанување, од гледна точка на граматикали-

¹ *A* е честичка што се користи на почетокот на прашална реченица, служи за нагласување или засилување на прашањето (*a* 'ме разбираш?' итн.); како преводни еквиваленти на македонски може да се наведат *дали* и *ли*, зависно од начинот на употреба; тука: *дали*.

² Албанскиот јазик има два дијалекта, северниот дијалект (гегиски) и јужниот дијалект (тоскиски). Во северниот дијалект на глаголот *di* 'знае' се додава наставката *n* на крајот на зборот. Во овој примерок има разговори и на двата дијалекта и тие се транскрибирани автентично.

зацијата на зборот, до истражувања на функциите што ги има во секојдневната конверзација, опфаќајќи тука и социолингвистички анализи на употребата на овој дискурсен маркер.

Во нашата анализа фокусот се става врз функциите на дискурсните маркери во секојдневната конверзација. За дискурсниот маркер *you know* 'знаеш' има многубројни истражувања за неговите функции, меѓу кои се izdelуваат постари студии, како што се тие на Остман (Ostman 1981), Холмс (Holmes 1986), Шифрин (Schifrin 1987), Шуруп (Schouroup 1985), но и понови, како што се тие на Ерман (Erman 2001), Мулер (Muller 2005), Редекер (Redeker 2006), Женг (Zheng 2015), Бичинг (Beeching 2016).

Теориската рамка за нашата анализа ја сочинуваат теории што го третираат начинот на водење секојдневни конверзации, што значи дека се фокусираат на градењето интерперсонални релации меѓу говорителите.

Затоа, во овој дел ќе ги наведеме најважните функции на дискурсниот маркер *you know* 'знаеш', кои произлегле од анализи спроведени во рамките на Теоријата на учтивост и принципот на кооперативност во конверзацијата.

Според Остман (Ostman 1981), со употреба на *you know* 'знаеш' говорителот му нуди на соговорникот можност за соработка и го повикува да се согласи со содржината на исказот. Имајќи предвид дека спротивставувањето на соговорникот би го загрозило лицето на говорителот, Остман предлага *you know* 'знаеш' да се употребува во функција на „сигнал за зачувување на лице“ (Ostman 1981: 17). Функција на *you know* 'знаеш' во позитивната учтивост предлага и Холмс (Holmes 1986: 9), која оваа функција на маркерот ја илустрира со примерот *I'm confident you know the kind of thing I mean*. Во дадениот пример говорителот изразува позитивна учтивост меѓутоа се од претпоставката дека е соговорникот запознаен со контекстот.

Друга функција на *you know* 'знаеш' поврзана со учтивноста е неговата употреба кога говорителот претпоставува заедничко, односно споделено знаење со соговорникот. Како пример за оваа употреба Остман (Ostman 1981) го наведува примерот на професорот што по завршување на предавањето почнува да го употребува овој дискурсен маркер за да им навести на студентите промена во стилот на зборување и на овој начин да сигнализира премин од формална кон неформална конверзација. По одредено време студентите постапуваат на ист начин, со што покажуваат дека го прифаќаат овој стил на разговор. Според Остман (Ostman 1981:19), употребата на *you know* 'знаеш' покажува дека говорителот го почитува соговорникот и функцијата на *you know* во овој случај е да му даде на соговорникот чувство на моќ во конверзацијата.

За употреба на поимот „заедничко знаење“ во објаснувањето на функцијата на *you know* 'знаеш' во конверзација се согласуваат многу автори. Иако Остман (Ostman 1981) тврди дека употребата на *you know* 'знаеш' не мора да означува дека соговорникот „знае“ и, иако Бибер и др. (Biber et al. 1999: 1077) тврдат дека *you know* 'знаеш' понекогаш пренесува нова информација за соговорникот, може да се каже дека информацијата што се воведува со *you know* е позната за соговорникот (Jucker & Smith 1998: 193). Оваа информација може да биде специфично споделена меѓу говорителот и соговорникот (Stubbe &

Holmes 1995: 69) или да биде информација од општопознат карактер, „да претставува нешто општопознато во општеството“ (Schiffrin 1987: 274).

Во поглед на заедничкото знаење, Холмс тврди дека овој дискурсен маркер може да има две спротивни функции: функција на изразување сигурност и функција на изразување неизвесност, несигурност или колебање (Holmes 1986), што се совпаѓа со тоа што го тврди и Шуруп (Schouroup 1985) во друго истражување објавено една година пред истражувањето на Холмс, дека *you know* ‘знаеш’ се употребува во функција на сигнализирање заедничко знаење меѓу говорителот и соговорникот, но исто така, со *you know* ‘знаеш’ се изразува сомневање во ова заедничко знаење. За да го илустрира последниов дел со пример, го користи исказот *I feel a chill, you know?* ‘Ладно ми е *знаеш?*’, каде што говорителот очекува дека и соговорникот се чувствува исто или – во најмала рака – очекува од соговорникот да биде запознаен со чувството што се опишува за да може да го разбере исказаното (Schouroup 1985: 103).

Шуруп продолжува со објаснување на оваа функција тврдејќи дека таа е особено важна кога дискурсниот маркер *you know* ‘знаеш’ не се однесува на содржината на исказот, туку на имплицитното значење на тој исказ. Ова го илустрира со пример на исказ од говорител кој забележува дека се вклучува уличното осветлување и изјавува: *It’s six o’clock, you know* ‘Шест часот е, *знаеш*’ (Schouroup 1985: 105). Бидејќи врската меѓу овие две случувања (вклучувањето на светлата и точното време – шест часот) не е експлицитна, *you know* ‘знаеш’ има функција да провери дали соговорникот ја разбрал импликацијата.

Со функцијата на воспоставување заедничко знаење се согласува и Бичинг (Beeching 2016), друга авторка што анализата на *you know* ‘знаеш’ ја засновува врз претходни истражувања на горенаведените автори.

На *You know* ‘знаеш’ му се пристапува и од гледна точка на сигнализирање интеракција, функција што му ја овозможува самата интерперсонална природа (Ostman 1981, Schouroup 1985). Остман тврди дека, доколку *you know* ‘знаеш’ е проследено со интерогативна форма, од соговорникот се очекува одговор, а кога се изговара со надолна интонација, значи дека „веќе сè е кажано и нема потреба од понатамошен коментар“ (Ostman 1981). Според Шуруп (Schouroup 1985), *you know* ‘знаеш’ има функција на „регулатор на интеракцијата“ во конверзацијата секогаш кога се појавува во финална позиција, со тоа што го повикува соговорникот да одговори.

Што се однесува до модалната функција на *you know* ‘знаеш’, Ерман (Erman 2001) пишува дека, ако треба да се издвои модална функција за дискурсниот маркер *you know* ‘знаеш’, таа би се состоела во изразувањето субјективна модалност. Самиот опис на модалноста како „субјективна“ укажува на субјективно толкување, меѓутоа не на исказот, туку на илокуциската сила на тој исказ. Иако Ерман ја нагласува функцијата на *you know* ‘знаеш’ како засилувач (*emphasizer*) на евалуативен исказ, сепак, во неговото истражување направено врз автентични разговори, дискурсниот маркер не се јавува ниту еднаш во оваа функција (Erman 2001: 1341). Ниту во нашиот примерок на конверзации на македонски јазик нема пример на исказ каде што *знаеш* ја има оваа функција.

Имајќи предвид дека областа на прагматиката, односно проучувањето на јазикот во секојдневна употреба е релативно нова област, во литературата на јазиците што се зборуваат во балканскиот регион нема подетални истражувања за значењето и функциите на дискурсниот маркер. Меѓутоа, како јазични елементи тие не останале незабележани. Во албанската лингвистика како јазични елементи за субјективно пренесување став тие се забележуваат од Јосиф (Josif 1969), кој пишува за честиците како лексичко-граматичка категорија во современиот албански јазик. Неколку години подоцна и Ангони (Angoni 1974) се осврнува на одредени прагматички функции на честиците, иако не ги именува како такви. Првата анализа на функциите на честиците како дискурсни маркери во албанскиот јазик се наоѓа во статија на Рокај (Rrokaј 2014) на француски јазик, каде што овие јазични елементи се наречени „катализатори на пораката“, а авторот ги анализира во рамките на интерперсоналните јазични функции предложени од Јакобсон.

Сепак, има недостиг на студии на ваквите „субјективни елементи“ во рамките на вербалното комуницирање. Во македонскиот јазик за употребата и функциите на дискурсниот маркер во секојдневните конверзации пишува Кусевска (2012; 2013; 2014), а конкретно, прагматичката употреба на *знаеш* и функциите во конверзација се забележани во статија на Бужаровска (2013), каде што интерперсоналната функција на *знае* во употреба само во второ лице се наведува како функција на маркер на кооперативност.

3 Методологија

Проучувањето на интерперсоналниот карактер на дискурсниот маркер, кој се состои во нивната способност да сигнализираат одредени односи меѓу говорителите во усната комуникација, налага избор на емпирискиот метод. Заклучоците во оваа статија се донесени врз анализа на автентични разговори. Пристапот на истражувањето преку примерок на автентични разговори се смета како соодветен кога се анализира изворен устен јазик, особено кога станува збор за јазични елементи што не може да се опишат само преку граматичка анализа, туку треба да се анализираат во рамките на поширок контекст за да се откријат одредени модели и законитости на нивната употреба.

Вакви јазични елементи се и дискурсниот маркер. Преку анализа на јазичниот примерок од автентични телефонски разговори, се испитува нивната употреба во секојдневната усна комуникација. Во недостиг на автентичен корпус на албански јазик, испитуваниот примерок го составивме преку собирање автентични телефонски разговори. По собирањето на материјалот, тој се транскрибираше според принципите за анонимизација и се складираше во согласност со критериумите на софтверот преку кој понатаму се анализираше нивната дистрибуција во примерокот.

Во примерите што се извадени од нашиот примерок, совпаѓањето во конверзацијата е означено со =, подолгите паузи за време на разговорот со (.), а смеањето со <>.

3.1 Опис на примерокот и на истражувачката постапка

Примерокот е составен од 141 автентични телефонски разговори со вкупно 44 406 зборови со TTR³ од 0,136. Анализата на примерокот се реализираше со софтверската програма *AntConc*, преку која ја генериравме фреквенцијата на појавување на избраните елементи. Меѓутоа, преку оваа постапка добиваме резултат што во литературата често се нарекува „необработен“, бидејќи ги опфаќа јазичните елементи во сите значења. Со други зборови, постапката не ја зема предвид полисемијата на зборовите и изразите. Затоа, доколку сакаме да анализираме одредени јазични елементи што имаат дискурсни или прагматички функции, треба да се отстранат примерите во кои елементите се употребени во своето основно лексичко значење.

Преку аотација одредивме во кои случаи елементите се употребуваат во своето основно значење, а во кои имаат прагматички или дискурсни функции.

На овој начин ја избегнавме можноста од генерирање неадекватни резултати за пребарување и ни се овозможи да се фокусираме стриктно на определувањето на прагматичките функции на маркерот.

Со цел да ја потврдиме или да ја отфрлиме претпоставката дека постои поврзаност меѓу дистрибуцијата на интерперсоналните дискурсни маркери и видот на говорните чинови, издвоивме 23 говорни чинови што се смета дека го загрозуваат лицето на соговорникот, и во нив ја испитавме дистрибуцијата на дискурсниот маркер. Овие говорни чинови, кои го загрозуваат лицето, спаѓаат во една од четирите категории на говорните чинови според класификацијата на Серл (Searle 1979), базирана на илокуциската сила.

Подолу следува табеларен приказ на говорните чинови избрани за анализата, во кои има интерперсонални дискурсни маркери.

Табела 1 Категории на говорни чинови кои го загрозуваат лицето на соговорникот

ДИРЕКТИВНИ (5)	КОМИСИВНИ (1)	ЕКСПРЕСИВНИ (12)	АСЕРТИВНИ (5)
Предупредување	Ветување	Извинување	Најава на лоши вести
Замолување		Исмејување	Неодобрување
Сугестија		Признание на вина	Потсетување
Покана		Критикување	Споменување непријатни факти
Понуда		Несогласување	Најава на добра вест
		Согласување	
		Спротивставување	
		Емотивна реакција	
		Фалење	
		Изразување восхит	
	Преземање одговорност		
	Самопотценување		

³ TTR (ориг. термин: Type-Token Ratio); бројот на сите различни зборови одделно (*types*) поделен со вкупниот број зборови во корпусот.

По определувањето на говорните чинови што го загрозуваат лицето на соговорникот, направивме квалитативна анализа на исказите во кои е употребен дискурсниот маркер, за да добиеме увид и квантитативно да ја анализираме дистрибуцијата според видот на говорниот чин.

За прегледен и јасен пристап на сите овие податоци, наодите од пребарувањата на софтверската програма и тие од анализата се прикажуваат со графикони и табели. Преку ваквите графички прикази илустративно се истакнуваат резултатите, каков што е, на пример, бројот на говорни чинови во кои маркерот најчесто се јавува. Со инкорпорирање на ваквите видови анализи, истражувањето се здобива со додатна вредност поради употребата на квантитативниот пристап во анализата.

4 Резултати на анализата

4.1 Функции на *e di* 'знаеш'

4.1.1 *Di* 'знаеш' во функција на изразување учтивост

- *Di* 'знаеш' во говорни чинови што го загрозуваат лицето

Во Табелата (2) илустрирана е дистрибуцијата на *di* 'знаеш' во оние говорни чинови во кои тој се појавува. Од 23 анализирани чина, тој се употребува во 13, кои ги наведуваме во табелата подолу:

Табела 2. Дистрибуција на *di* 'знаеш' во говорни чинови во проценти

Говорен чин	Број на употреби	Број во проценти
Предупредување	1	0,9 %
Замолување	7	6,4 %
Сугестија	9	8,3 %
Извинување	2	1,8 %
Исмејување	2	1,8 %
Исповед	5	4,6 %
Критикување	2	1,8 %
Најава на лоша вест	1	0,9 %
Несогласување	5	4,6 %
Потсетување	66	60,6 %
Согласување	4	3,7 %
Споменување на непријатни факти	1	0,9 %
Фалење	3	2,8 %
Најава на добра вест	1	0,9 %

Маркерот *e di* 'знаеш' најчесто се среќава како дел од говорните чинови со илокуциска сила на потсетување. Овој наод ги потврдува тврдењата дека *e di* 'знаеш' како маркер има важна улога во воспоставувањето блискост меѓу говорителите, со тоа што говорителот го употребува за да го потсети соговорникот дека тоа што го зборува би требало да му биде познато поради тоа што делат заедничко знаење. Подолу зборуваме подетално за главните функции на *e di* 'знаеш' како маркер на интерперсоналност.

– *E di* ‘знаеш’ како сигнал на позитивна учтивост (изразување блискост со соговорникот со претпоставување заедничко знаење)

Функцијата на повикување на соговорникот на заедничка претпоставка за споделено знаење за албанскиот маркер *e di* ‘знаеш’ ја третираме како двојна, како што предлага Шуруп (Schouroup 1985), во рамките на мултифункционалноста.

Поточно, и во двете варијанти говорителот е свесен дека со соговорникот поседуваат заедничко знаење, односно запознаени се со контекстот. Меѓутоа, во втората варијанта на оваа функција говорителот го употребува *e di* ‘знаеш’ за сигнализирање дополнително објаснување, што не означува дека соговорникот не е запознаен со контекстот, туку ја обележува намерата на говорителот да се осигури дека имплицитното значење на поседување заедничкиот контекст е прифатено од соговорникот. Во примерот (2), преземен од примерокот разговори на албански јазик, се забележува употребата на *e di* ‘знаеш’ токму во оваа функција. На говорителот му е јасно дека е соговорникот запознаен со контекстот, а со употреба на *e di* ‘знаеш’ како да му сигнализира или да го повикува да ја сфати инференцијата дека, *ако не си од Приштина, ти си само од...*

Од оваа перспектива *e di* ‘знаеш’ игра важна улога во инволвирањето на соговорникот, со тоа што не само го повикува да размисли за инференциското значење на исказот туку и му ја појаснува импликацијата, придонесувајќи вака кон разговор што се разликува со фамилијарности во кој припадниците се на исто ниво.

(2)

A: *Kjo s'osht as Parti(.) e nëse osht met partia për me e mbrojt XXX hallall i koftë, Edhe XXX=*

B: *Jo tybe n'disha*

A: *Jo, merr informata, se je te ai dosti nesër, vete edhe nëse ia merr menja që na nuk jena Prishtinali a din, jena veç n'XXX.....*

B: *Ëhë*

A: A: Ова не е партија... и ако стасала партијата да ја брани XXX, алал да ѝ е, и XXX

B: B: Не знам да ти кажам

A: A: Не, информирај се, бидејќи си кај тој другарот утре, прашај го дали мисли дека не сме од Приштина, **знаеш** дека сме само од XXX.....

B: A: Аха

4.1.2 Интеракциски функции на *e di* ‘знаеш’

– *E di* ‘знаеш’ поттикнува инволвираност кај соговорникот или ја засилува аргументативната позиција на говорителот.

За да ја разрешиме дилемата околу тоа дали овој маркер поттикнува одговор кај соговорникот или, пак, служи како аргументативно средство што му навестува на соговорникот дека исказот (говорителот) не трпи дополнителен коментар од никаков вид, кај *e di* ‘знаеш’ ја анализираме употребата во исказите во кои се појавува во финална синтактичка позиција, што се смета за најобележена синтактичка позиција на маркерот.

Во крајна позиција маркерот *e di* 'знаеш' во примерокот разговори на албански јазик е најчест во говорните чинови на потсетување (што е очекувано, имајќи предвид дека во овој говорен чин и општо се појавува најчесто). Ова може да се види и од Табелата 3 подолу, каде што се прикажани сите употреби на *e di* 'знаеш' во финална синтактичка позиција. Така, на крајот на исказот овој дискурсен маркер во говорни чинови на потсетување се среќава во околу 73 % од употребите. Во другите говорни чинови во финална позиција маркерот нема честа дистрибуција, односно во говорниот чин сугестија на крајот на исказот го среќаваме само во 3 употреби или во 13,64 %, а имаме само по една употреба во говорните чинови извинување, исмејување и несогласување, односно по 4,55 %.

Табела 3. Говорни чинови во кои *di* 'знаеш' се јавува на финална позиција

Извинување	Исмејување	Несогласување	Потсетување	Сугестија	Вкупно
1	1	1	16	3	22
4,55%	4,55%	4,55%	72,73%	13,64%	100%

Со поединечно разгледување на конверзациските парови ја анализиравме реакцијата на соговорникот. Анализата покажа дека во поголемиот дел случаи *e di* 'знаеш' поттикнува реакција кај соговорникот. Недостиг на реакција има во 9 од вкупно 22 случаи кога *e di* 'знаеш' е во финална позиција. Тука треба секогаш да имаме предвид дека анализираните конверзации се телефонски, што значи дека единствената невербална реакција што може да се регистрира преку транскрибирање на примерокот е смеењето и маркерите што охрабруваат продолжение на конверзацијата (јазични елементи како што се *аха*, *мхм* итн.).

Така, во конверзациските парови што содржат говорен чин на потсетување, во кој најчесто го среќаваме *e di* 'знаеш' во финална позиција, најчеста реакција од соговорникот се токму овие елементи.

(3)

А: *m' tha ka dështu zona ekonomike* А: ми рече пропадна економската зона
a e din **знаеш**
 Б: *Mhm* Б: Мхм

Во примерот (4) подолу гледаме дека комуникациската стратегија со повикување на соговорникот кон заедничко знаење за контекстот на разговорот е постигната иако реакцијата е невербална (смеење).

(4)

А: *un' thash' o XXX kot kemi ardhur* А: јас викам абе XXX цабе дојдовме
e din **знаеш**
 Б: <> Б: <>

4.1.3 Комбинации на *e di* ‘знаеш’ во најјавувачка функција

Во Толковниот речник на албанскиот јазик, во едно од многуте значења, глаголот *di* ‘знае’ во второ лице се дефинира и како партикула за привлекување внимание. Во оваа функција глаголот се карактеризира со употреба во почетна синтактичка позиција во неформални конверзации.

Во оваа употреба во албанскиот јазик глаголот *di* ‘знае’ претставува дел на лексикализиран израз (*e di ç'ke ti?*), кој е карактеристичен за говорен дискурс од неформален карактер, односно конверзација. Во оваа употреба во албанскиот јазик *e di* (буквален превод: ‘го знаеш’) е проследен од кратката форма на прашалната заменка *çfarë – ç* ‘што’, глаголот *ke* ‘има’ (во второ лице) и личната заменка *ti* ‘ти’. Се изговара со нагорна интонација, меѓутоа во конверзацијата не служи како прашање на кое се очекува некаков одговор, слично на македонскиот еквивалент *знаеш шито*. Употребата на овој дискурсен маркер се илустрира во примерот (5), каде што говорителот го привлекува вниманието на соговорникот кон пораката што следува, што во овој случај е дрска наредба: *мавни ми се*.

(5)

A: *Edhe i thashë (.) e di ç'ke ti? Pa* A: И му реков (.) ‘знаеш што’? Ај
mu hiq me gjithë këto budallalliqe... мавни ми се со сите овие глупости..

Од перспектива на Теоријата на учтивост, во дадениот пример говорителот не употребува стратегија за зачувување на лицето, па затоа по исказот *e di ç'ke ti* ‘знаеш што’ не остава простор соговорникот да ги одобри размената и продолжението на конверзацијата. Меѓутоа, ова не значи дека комуникациската цел не е постигната, бидејќи говорителот е јасен во пораката што сака да ја пренесе.

Од друга страна, пак, кога станува збор за ситуациски контексти во кои говорителите водат сметка за лицето, исказот што започнува со изразот *e di ç'ke ti?* ‘знаеш што?’ задолжително е проследен со пауза, што му дава можност на соговорникот да ја продолжи конверзацијата или, пак, да даде знак за нејзино запирање. Преку овие стратегии на говорителот му се дава можност да го зачува лицето кога сака да го инволвира соговорникот. Според Јул (Yule 1996), овие изрази служат како искази што најјавуваат следна секвенција во конверзацијата (*pre-sequences*). Ваквата стратегија се употребува и во примерот (6) од примерокот на албански јазик, што укажува на универзалност на најјавувачката функција на маркерот *знаеш* на почетокот на исказот во кластер со прашална заменка.

(6)

A: *A din çka m' tha mue?*B: *Hë?*A: *Tha m' tha tha nejse tha ti i sheh ata t' mdhajt ata shefat (.) Tha unë për këtu n' XXX nuk jom i interesum.*

.....

B: *Seriozisht?*A: *<> nëse unë jom ka t' rrej jom idiot*B: *<>*A: **Знаеш што** ми рече? (најава)

B: Што? (знак дека се прифаќа најавата)

A: Вика ми рече вика добро вика ти ги гледаш овие големиве овие шефовите (.) вика јас за тука во XXX не сум заинтересиран.

.....

B: Сериозно?

A: *<>* ако те лажам идиот сумB: *<>*

Во горенаведениот пример (6), изразот *e di çka* ‘знаеш што’ како најавувач наидува на ‘одобрување’ од соговорникот, па разговорот продолжува да тече.

Исто така, аналитичкиот софтвер откри и друга комбинација на глаголот *e di* ‘знаеш’ во слична функција на најавување – со прилогот *зошито* како прашален збор. Во примерот (7) даден подолу, се забележува дека говорителот го употребува маркерот *e di* ‘знаеш’ заедно со прашалниот збор за причина *зошито*, или на албански *pse*, не како конкретно прашање насочено кон соговорникот, туку како воведен исказ (*знаеш зошито?*) кон главната порака што сака да ја пренесе. Слично како во претходните примери, и во овие примери имаме најава од страна на А, која се проследува од ‘одобрување’ од страна на Б.

(7)

A: *Jo valla a din pse t' thirra edhe atë ditë e pata ata te unë kur t' thirra*B: *A e mora e mora me mend që folëm me(.)*A: Не богами **знаеш зошто** те барав и дента тој ми беше тука кога те побарав

B: А претпоставив, претпоставив што зборевме со (.)

Преку оваа анализа се успеа да се постигне целта на истражувањето, односно се успеа да се докаже хипотезата дека анализираните јазични елементи играат улога во обележувањето интерперсонални релации. На овој начин се потврдува и генералната претпоставка дека јазикот е општествена појава и дека за време на вербалното комуницирање со почитување на непипшани правила, говорителите градат меѓусебни односи.

5 Заклучок

Во оваа статија покажавме дека дискурсниот маркер *e di* ‘знаеш’ во автентични разговори на албански јазик има интерперсонални функции. Анализата укажа на мултифункционалност во употребата на овој маркер, односно ја потврди сличноста во употреба со англискиот корелат *you know*. Маркерот е најфреквентен во говорен чин на потсетување, а во најмаркираната крајна позиција предизвикува реакција (вербален или невербален одговор) кај соговорникот.

Успешното спроведување на емпириски истражувања на усниот јазик овозможуваат нови сознанија околу начинот на кој се водат секојдневните

разговори. Меѓутоа, вреди да се истакне дека реализирањето на ваквите видови истражувања подразбира и соочување со одредени текошкотии. Главниот предизвик за конкретното истражување за дискурсниот маркер *знаеш* во албанскиот јазик беше обезбедувањето автентичен примерок. Имено, во областа на анализата на дискурсот, за албанскиот јазик има недостиг на корпус за усниот јазик, односно не постои база на податоци со автентични разговори, па затоа за оваа анализа примерокот беше составен од авторот на оваа статија.

Анализата на дискурсот и прагматиката се сметаат како нови гранки во областа на лингвистиката и овој факт е особено евидентен кога станува збор за јазиците од Балканската јазичен сојуз (*Balkan Sprachbund*). Се смета дека прагматичките истражувања на оваа група јазици можат да придонесат за нови сознанија. Оттука, сметаме дека истражувањата од овој вид може да се продлабочат со нови елементи или со дополнителни варијабли. Конкретно, испитувањето и анализата на дискурсниот маркер *знаеш* во говорниот албански јазик би можело да се дополни со додавање на варијаблите за полот и возраста на говорителите. На овој начин истражувањето добива на значење со тоа што има дополнителен социолингвистички елемент.

Библиографија

- Aijmer, K. (2002). *English discourse particles. Evidence from a corpus*. Amsterdam: Benjamins.
- Andersen, G., (2001). *Pragmatic markers and sociolinguistic variation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Angoni, E. (1974). *Mbi disa çështje të pjesëzave në shqipen e sotme*. Grevisse. Maurice
- Beeching, K., 2016. *Pragmatic markers in British English: Meaning in social interaction*. Cambridge University Press.
- Biber, D. Johansson, S., Leech G., Conrad S., and Finegan, E. (1999). *Longman grammar of spoken and written English*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Brinton, L.J., (1996). *Pragmatic markers in English: Grammaticalization and discourse functions*. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Concise Oxford English Dictionary*. (2004). Oxford University Press
- Crystal, D. (1988). 'Another look at well, you know...' *English Today* 13: 47–49.
- Erman, B (1987). Pragmatic Expressions in English: A Study of you know, you see and I mean in Face-to-Face Communication. *Stockholm Studies in English* 69. Stockholm: Almqvist and Wiksell.

- Erman, B. (2001). Pragmatic markers revisited with a focus on you know in adult and adolescent talk. *Journal of Pragmatics* 33. 1337–1359.
- Erman, B. and Kotsinas, U. (1993). Pragmaticalization: the case of *ba*' and you know. *Studier i modern sprakvetenskap* 10: 76–93.
- Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë: Akademia e Shkencave e RPSH- Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. Prishtinë. Rilindja.
- Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. *P. Cole and J. Morgan, Syntax and semantics: Speech acts. Volume 3*. New York: Academic Press, 41–58.
- Halliday, M.A.K. (1973). Explorations in the functions of language.
- Holmes, J. (1986). Functions of you know in women's and men's speech. *Studia Linguistica* 42/2, 85–121.
- Josif, K. (1969). Pjesëzat si kategori leksikogramatikore në shqipen e sotme. *SF/3*. Tiranë
- Ostman, (1981). *You know: A Discourse-Functional Approach*. Amsterdam: John Benjamins.
- Oxford Advanced Learner's Dictionary*. (2006). Oxford University Press
- Shouroup, L. C. (1985). *Common discourse particles in English conversation*. New York/London: Garland Publishing.
- Stubbe, M. and Holmes, J. (1995). You know, eh and other 'exasperating expressions. An analysis of social and stylistic variation in the use of pragmatic devices in a sample of New Zealand English. *Language and Communication* 15. 63–88.
- Zheng, Q. (2015). Revisiting You know using the BNCweb query system: A sociopragmatic analysis. In *Researching sociopragmatic variability*. London: Palgrave Macmillan London. 94–118.
- Бужаровска, Е. (2013). Полисемията на глаголот *знае*. *Studia Linguistica Polono-Meridianoslavica*. 14/15: 15–33. [Bužarovska, E. (2013). Polisemijata na glagolot *знае*. *Studia Linguistica Polono-Meridianoslavica*. 14/15: 15–33.]
- Кусевска, М. и Бужаровска, Е. (2020). *Прагматика*. Скопје: Арс Ламина. [Kusevska, M. and Bužarovska, E. (2020). *Pragmatika*. Skorje: Ars Lamina.]
- Кусевска, М. (2013). Несогласувањето, лицето и интеркултурната комуникација. *Литературен збор*, (1–3). 59–68. [Kusevska, M. (2013). Nesoglasuvanje, liceto i interkulturnata komunikacija. *Literaturen zbor*, (1–3). 59–68.]
- Кусевска, М. (2012). Меѓукултурна прагматика. Несогласување во усната комуникација: англиски и македонски. Скопје: Академски печат. [Kusevska, M. (2012). Megukulturna pragmatika. Nesoglasuvanje vo usnata komunikacija: angliski i makedonski. Skorje: Akademski pečat.]
- Кусевска, М. (2014). Улогата на „па“ како адверсативен дискурсен маркер. *Македонски јазик*, 253–264. [Kusevska, M. (2014). Ulogata na „pa“ kako adversativen diskursen marker. *Makedonski jazik*, 253–264.]

РЕФЛЕКСИИ ЗА КАФКА И ПРАВОТО

Славица Србиновска
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
slavicasrbinovska@flf.ukim.edu.mk

Маја Бојадиевска
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
maja.bojadjevska@flf.ukim.edu.mk

Ирина Талевска
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
irinatalevska@flf.ukim.edu.mk

Овој труд е резултат на истражувањата и рефлексииите што произлегоа од работилницата под наслов *Франц Кафка: Од „Колонија на казнеишии“ до „Процес“* во рамките на проектот *Криичко иреисииување на иравошо*, одржана на Правниот факултет „Јустинијан Први“. Во трудот е направена анализа на творештвото на Франц Кафка низ еден мошне специфичен ракурс во чии рамки книжевноста се поврзува со правото во својата филозофска димензија. Целта на овој труд е, врз основа на филозофските рефлексии на Теодор Адорно, Жил Делез и Феликс Гатари, како и филозофско-лингвистичкиот есеј на Џорџо Агамбен посветен на Кафка, да се даде придонес кон новите, свежи перспективи на толкувањето на делото на Кафка, кои го реактуализираат авторот во контекстот на сè подинамичните и комплексни текови на општествено-политичкиот поредок.

Клучни зборови: книжевна машина, закон, вина, казна, јазик

SOME REFLECTIONS ON KAFKA AND THE LAW

Slavica Srbinovska

Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

slavicasrbinovska@flf.ukim.edu.mk

Maja Bojadžievska

Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

maja.bojadzievska@flf.ukim.edu.mk

Irina Talevska

Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

irinatalevska@flf.ukim.edu.mk

This paper is a follow-up to a research conducted for the purposes of the workshop entitled *Franz Kafka: from the 'Penal Colony' to 'Process'* held at Iustinianus Primus Faculty of Law as a part of the project *Critical Re-Examination of Law*. The paper encompasses an analysis of the works by Franz Kafka from a point of view that relates literature with the concept of Law. This paper draws on the philosophical reflections of Teodor Adorno, Giles Deleuze and Félix Guattari, as well as on Giorgio Agamben's philosophical paper dedicated to Kafka, and aims at offering new perspectives to the interpretation of Kafka's work which situate the writer in the context of the contemporary dynamic tendencies within the social and the political order.

Keywords: literary machine, law, guilt, punishment, language

Од лаѓи се гради њоредокој во светјој.
Франц Кафка, *Процес*

1 Книжевна машина

Нарекувајќи го делото на Франц Кафка „книжевна машина“, во духот на сопственото поимање на уметноста како територија на перцепции и афекти, чија комбинација се реализира секогаш на различен начин, Делез и Гатари го актуализираат ова прашање за уметноста наспроти филозофијата и науката. Со поимот „книжевна машина“ го потиснуваат поимот „структура“. Врз основа на концепцијата за „книжевната машина“ се засновани настојувањата во кои се реализира толкувањето на делото на Кафка и неговиот однос или поврзаност со правото. Делез и Гатари настојуваат овој поим да го поистоветат со специфичностите на уметноста на ова дело. Поимот „книжевна машина“ произлегува од односот меѓу филозофијата и литературата, а често е заменуван и со ознаката „колективно искажување“, бидејќи е поим што во себе ги антиципира односите меѓу моќта, јазикот, општеството и желбата. Сферата на книжевноста низ перспективата на вака насочените филозофско-социолошки и психоаналитички концепции се поврзува со идејата за неа како „машина на желбите“. Низ оваа призма двајцата аналитичари ги изведуваат своите толкувања, а концептот за „литературната машина“ го развиваат, поконкретно, врз основа на делата на Франц Кафка, Семјуел Бекет и на Марсел Пруст. Цел во нивното форматирање на идејата е анализа на врската меѓу субјектот и јазикот на уметноста на пишувањето. Во прилог на оваа идеја ни се наложува да ги осмислиме и да ги поврземе традиционалните становишта на Теодор Адорно за „негативната дијалектика“ и современите филозофски становишта на деконструкцијата, кои го проблематизираат статусот на стабилна и определена рационална концепција на односот меѓу книжевноста и нејзините репрезентативни механизми на правото, на правдата, на институциите и на човекот во нив и меѓу нив.

Книжевноста на Франц Кафка кај дел од критиката делумно, но и традиционално, е карактеризирана како интимна литература. Според објаснувањата изложени во студијата под наслов *Граѓанин на ујќојќајќа* од книгата *Криптикије на нашејќо време и Кафка* (Raboin 1973: 19), се говори со многу жестоки реакции против читателите или критичарите што во неговите пишувања ја забележувале врската меѓу неговата интима и напишаниот текст, па, оттука, неговото дело било определувано како интимистичко.

Втора квалификација со која овој автор е окарактеризиран на јавната сцена е дека тој е наклонет кон пишување литература исполнета со симболи, алегии или со апсурд. Со оглед на фактот дека овие одлики доминирале во контекстот во кој се реализира рецепцијата на делото на Кафка, особено во Франција, Делез и Гатари пристапуваат кон толкување од сосема различен агол. Имено, тие при интерпретацијата на неговото дело почнуваат да им даваат предност на текстовите на германските и на чешките критичари, кои се фокусираше врз позицијата на бирократијата, доведувајќи ја во врска со него-

вото образование, а тоа е правото, и неговото вработување како бирократ во Социјалното осигурување, во синдикат на работниците за кои пишува бројни реферати. Со тоа, тие откриваат една сосема поинаква димензија во неговото дело и развиваат поинаков пристап: овие критичари укажуваат на неговата заинтересираност за политиката, во смисла на наклонетост кон социјалистичките и анархистичките движења (Deleuze & Guattari 1975: 72).

Оваа димензија на делото на Франц Кафка не е забележана од страна на неговиот пријател Макс Брод, кој по неговата смрт уредува и издава голем дел од напишаните и зачувани дела. Покрај политичката компонента, во делото на Франц Кафка е карактеристичен уште една аспект врз кој се задржуваат Делез и Гатари, повикувајќи се на студиите на Вагенбах, под наслов *Кафка, ѝтој самиот и Кафка, години на младоста*, а тоа е комичното, но и радоста или, како што тие самите нагласуваат – во неговите книги станува збор за т.н. „радост на желбата“ (ibid., 76). Во врска со „политичката активност“, но и во врска со „радоста на желбата“, Делез и Гатари во делото на Кафка ги нагласуваат овие компоненти и тогаш кога животот е на граница со смртта, па и тогаш кога Кафка се занимава со „вината како со сопствен циркус“ (ibid., 76). Тоа е причината поради која станува многу проблематично толкувањето што се концентрира врз невротата, анксиозноста, потоа аполитичноста и трагичноста определувана како особеност на егзистенцијата претставена во делото на Кафка. Тоа се елементи што го интерпретираат неговото дело премногу тесно, имено само како индивидуална, лична ситуација, проектирана во креацијата на книжевните репрезентации. Овие два аспекти, односот кон политиката, стварноста и односот кон радоста на желбата се потврдуваат и тогаш кога се коментираат начините на кои реагира публиката додека го чита првото поглавје на романот *Процес*, посмртно објавен во 1925 година. Во овој роман поглавјата се подредувани по редослед што е креиран од страна на Макс Брод. Генијалноста на Кафка се оцртува онаму каде што во исто време се провлекува и *полициската и радоста*, која се споделува со другите луѓе. Компарирано со делото на Ниче и Бекет, делото на Кафка, таму каде што се сведува на доживувања на страв или на трагични искуства, продуцира проблематично и многу искривено разбирањето на смислата и толкувањето и оди во насока на извлекување многу малку од множеството значења што Кафка настојува да ги претстави.

2 Жанрови/преобразби/вина

Творештвото на Кафка е познато преку неколку различни жанрови: писма чија одлика е остварувањето писмена врска со соговорничката, која секогаш останува незавршена, отворена; раскази во кои се појавуваат животни, а во клучниот од нив, под наслов *Во колонијата на казнеиците (In der Strafkolonie)*, напишан 1914, ревидиран во 1915 и објавен во 1919), се појавува и машината за казнување. Се смета дека овој расказ на Кафка е споредлив со романот на францускиот писател Октав Мирбо, кој определени казнени постапки ги опишува во романот под наслов *Градина на измачувањата (Le Jardin des supplices /Torture Garden)*, 1899/2003). Пишувањето на писмата за Кафка

е начин на справување со *дисџанцајџа* на соговорникот, што му овозможува долги проекции и одложувања на идејата за средба, а со тоа и реализација на желбата за пишување. Паралелно со неа се јавува *чувствивојџо на вина*, иако, првостепено, кај него тоа чувство на вина се поврзува со едиповското, семејно или брачно чувство на вина. Во расказот *Пресуда* (*Das Urteil*, 1912) избиваат во прв план прашањата за љубовта кон таткото, за способноста да се прифати брачната состојба и преиспитувањата околу тоа колку со откажувањето од венчавка и, воопшто, со откажувањето од реална, а не писмена и виртуелна врска со жена, тој е чудовиште. Темел на вината е, всушност, двојството што настанува во субјектот, кој во реалноста е весел и ослободен, сè додека постои допишувањето со вереницата, кон која се упатуваат писма во кои е содржана верзијата на субјектот на исказот. Субјектот на пишувањето во еден момент ја искажува својата тага поради прекинување на врската, меѓутоа нештата се усложнуваат токму кога се поставува прашање за правото сфатено како одговорност кон другиот, за што особено говорат Емануел Левинас и Жак Дерида. Во делот од животот на Кафка (за што говори во *Дневницијџе*), кога пристигнува „пресудата во хотелот“, искажана од судот на семејството, пријателите и обвинителите, но и од жената со која не остварува ниту врска, а ниту брак, туку само писмени комуникации, според Левинас, односот кон другиот е правдата (Levinas 1979: 62). Левинас говори за т.н. „бесконечно право“, тој расправа за т.н. „еврејски хуманизам“, чија основа не е „правото на човекот“, туку „просторот на право на другиот“ (ibid., 17–18). Праведноста, според објаснувањата на Левинас, не е законот или легалитарноста, тоа не е изедначеност, правна распределба или дистрибуција на правдата, туку феномен во кој може да се регистрира апсолутна дисиметрија. Во расправата за *Силајџа на законот* на Дерида, ниту една одлука не се сведува само на казнена одлука, таа мора да започне од состојбата на освестување и толкување на правилото сè до активности на практикување на мерењата или на пресметките. Треба да се договори односот меѓу она што може и она што не може да се измери или да се определи. Исто така, тој смета дека правилата не ги воспоставуваме во просторот и во времето каде што сме фрлени, туку од другата страна на моралот, на правото и на политиката. За да биде праведна една одлука во моментот во кој е донесена, таа треба да го доведува во прашање или да го поттикнува постојаното преиспитување на постојниот закон, според Дерида, но и да го реafirмира. Во врска со т.н. „бесконечна правда“, во контекст на деконструкцијата, Дерида настојува да ја објасни и вели дека таа добива димензии на „мистичност“ (Derrida 1992: 40).

Ако се вратиме на пишувањето на Франц Кафка, тогаш во *Писмајџа* упатени до свршеничката Фелиција Бауер клучно значење добива чинот на судењето во форма на институционален, а не на индивидуален чин, кој го засега само интимното менување на ставовите или на релациите. Уште во почетокот на преписката со жената што ја има сретнато само еднаш, а со која се допишувал пет години, Кафка го пишува расказот *Пресуда*, а потоа следува периодот на писма што пристигнуваат во огромен број, меѓутоа, на кои Фелиција не е во состојба да постигне редовно да испрати одговор. Реката писма е голема: започнува со раскинувањето на врската со Фелиција и вината станува централ-

на тема и преокупација околу која започнува развивањето состави од слики, сцени и дијалози во расказите, но и во романите. *Пресуда* е расказ што меѓу првите го тематизира проблемот на заокружена и доследна реализација на врската со Фелиција преку брак.

Во расказите (*Прашањето на законот*, *Во колонијата на казнеиштите*, *Стариот ерџен Блумфелд*, *Метаморфоза*, *Дувло*, *Пресуда*, *Испражувањата на еден ѝес*, *Извештај до една академија*, *Мелез* и други), различно од писмата, човекот ја напушта својата територија на егзистенција, со што настанува детериторијализацијата и метаморфозата во животинскиот свет. Трансферот во територијата на животните не се случува со движење, со патување, бидејќи промената/метаморфозата може да се случува и во просторот на една соба, каде што не е неопходно да се има движење со изминување на долги растојанија за да му се даде значење на поимот *дејтериторијализација*, во смисла на промена на територијата или промена во просторна смисла. Расказите ги обединуваат реалниот или субјектот на искажувањето, говорителот и субјектот на исказот, имено, во тоа единство на субјективитети Кафка се приклонува кон нов обид за бегство или решение од институциите што го осудуваат, а тоа е животинскиот свет. Во животинската форма, клучна во поголем дел од неговите раскази, се минува прагот на хуманото, кое е деградирано и се случува излез кон новата димензија, која ги соединува двата субјекта што остваруваат бегство, но не успеваат да излезат од тој животински свет, тие во него се движат кружно и така ги менуваат позициите

Во романите на Кафка не се појавуваат животните како карактеристика, тука доминира машината и нејзиниот состав од елементи. Меѓу најизразитите примери на раскази со знаци за започнување роман е токму расказот во *Колонијата на казнеиштите*, каде што постои машина, иако апстрактен вид конструкција, која на крајот од расказот се распаѓа, се раскршува. Во оваа фаза од сопствениот однос кон „машинскиот систем“ на општеството и функционирањето на желбите во него, Кафка може само да го опише изведувањето на казната, да ја наведе причината за казнување, да ја растури машината, а односот меѓу стариот командант и неговиот наследник на работното место во колонијата, која е активна на територијата на еден остров, завршува со враќање во конфликтната едиповска фаза на однос меѓу авторитетот на таткото и синот, на стариот командант и наследникот, кој освен што завршува со смрт, е последниот поставен на машината за казнување пред нејзиното конечно распаѓање. Повторното враќање во безизлезната состојба на животно е активирано со слика што во ревидираната верзија на расказот не е вклучена, имено, на крајот од приказната патникот/туѓинецот што е во посета на колонијата стои на четири нозе, како пес и, во таква позиција, ја напушта колонијата. Тоа значи дека излегувањето од фазата на детериторијализација во животно или од животинската фаза се остварува во големите композиции на романите.

Со луѓето како ликови во романите се разоткрива големата општествена слика на системот, на машината во која тие се само запчаници, меѓутоа се способни да дејствуваат во насока на примена на насилството и на нехуманите изразувања на желбите. Тоа е, според моќта на дејствувањето, најсилното

подрачје во пишувањето на Кафка, каде што има проекција на општествениот систем во систем-машина на државата, на институциите во неа.

Во романот *Процес*, токму поради самата општествено-политичка структура на овој вид дејство, се актуализира архивот од постапки што ги практикува Кафка кога стои пред определен суд поради прекинувањето на врската со Фелиција. Битно е да се нагласи дека во расказите се појавува животното (кое е резултат или настанува како реакција на општествено-политичкиот систем што врши опресија) или, со други зборови, хуманото метаморфозира во „другост“, додека во романот се проектира самиот систем на општествената реалност. Кафка не е автор што, според некои критичари, би се повлекувал во уметноста како во „кула од слонова коска“. Тој има сопствено „дувло“, но во него ги повлекува сите економски, бирократски, политички, судски аспекти од кои ја пишува книгата. Кафка е правно-политички ангажиран автор, кој проговара за она што ќе се случува во светот во иднината. Одделени од трите клучни жанрови на искажување – писмата, расказите и романите, во делото на Кафка се вклучуваат низа куси форми, афоризми, но и религиозни, побожни параболи, како и дневниците. Ако побожните текстови, како и писмата, се поврзани со раскинувањето на свршувачката со Фелиција, по што се чувствува разочаран и тажен, дневниците се форма на писмо што соодветствува на едно големо формално разгранување во кое тој сосема се пронаоѓа себеси, а тоа е хоризонталното развлекување на ризомот. Тоа е причината поради која дневниците се во корелација со интерпретациите на писмата, на расказите и на романите, имено, тие се составни делови на книжевната машина на Кафка.

3 Од вината до Законот

Во составот од односи изведени од расказите, каков што е расказот *Во колонијата на казнеишиите*, навистина може да се воочи дека законот, самиот по себе, е празен, тој нема содржина. Форма на потврдување на законот е донесувањето пресуда, а потврдувањето на пресудата се реализира со искажување и преку тоа со перформирање или извршување определена казна. Во расказот *Во колонијата на казнеишиите* никој не знае каков е законот, тој се спознава со тоа што пресудата се испишува на грбот на секој затвореник поставен на машината за казнување, а самата операција е, во исто време, извршување на казната. Во расказот *За испрашањето на законот*, Делез и Гатари ги извлекуваат исказите во кои јасно се вели дека чувството на мачнина се појавува кога со човекот владеат законите што не ги познава, затоа што нивната одлика е таква што тие бараат нивната содржина да се чува како тајна.

Со пресвртот што го анализираше Кант, законот во јудео-христијанската епоха од развојот на историјата станува форма според која се определува она што го именуваме како Добро или како Исправно, додека, пак, во старата грчка епоха законот се засновувал на *вечното добро*, кое му давало содржина или материјал и со штоа го исполнувало, а не го формализирало и не го изразило неговошто определување како закон. Денес формалната процедура на испишување на законите во исто време значи однапред да се определи она што е Добро, а тоа суштински го формализира поимањето на законот како празна

форма, како форма за исправно и добро дејствување условено од оној што го пишува законот. Тој нема намера да изгради слика на трансцендентен закон, тој настојува законот да го постави во позиција на слика според која функционира општествениот механизам кој „радосно“ е реконструиран во романот *Процес*. Законот во овој роман, според Делез и Гатари, функционира како надворешна решетка (Deleuze & Guattari 1975: 111). Двајцата аналитичари се сомневаат во обликувањето на романот, според кое Кафка како завршница го поместил поглавјето во кое врз обвинетиот Јозеф К. се извршува казна, а како претходно поглавје го поставил она во кое се случува средбата на свештеникот и Јозеф К. и каде што се раскажува параболата за *Човекој пред вратите на законот*.

Ако се прифати трансцендентноста на законот, тогаш мора да постои врска меѓу вината и пресудата, односно меѓу законот и луѓето врз кои законот има позитивно дејство. Вината, всушност, е една априорна состојба, која е поврзана со законот, односно со пресудата што се применува врз секој што греши; законот важи и за невиниот и за виновниот. Законот, според раскажаната параболата за *Човекој пред вратите на законот*, е всушност, само форма, со неговото искажување се реализира пресудата. Законот и вината, но и внатрешните состојби, се движечки аспекти во ова дело.

Реалистичките и социјални аспекти се активни во делото на Кафка, иако тој претставува една иреална Америка во романот *Америка (Der Verschollene, 1927)*, штрајк во Њујорк, кој е неубедливо прикажан, дава слика на Евреин во Прага, избор на судии што е бесмислен (во *Процес*), потоа мала партија која ѝ се покорува на партијата на аристократите (*За прашањето за законот / Zur Frage der Gesetze, 1931*) и слични слики во кои нема критики (на пример, ликот на Јозеф К. во романот *Процес* е на страната на оние што тепаат и што казнуваат). Тоа говори за поинаков вид критика, таа е насочена кон неговата внатрешност, па затоа нараторот (и авторот) настојува од позиција на општеството да ги изведе машинските системи преку системите на искажување, а со тоа да ги разложи. Тоа е постапка што е далеку поделотворна од каква било критика, сметаат Делез и Гатари:

Да се потсетиме на постојаната идеја на Кафка: дури и со осамениот механичар, книжевната машина на изразување е способна да ги претекне и да ги забрза настаните во услови кои, сакале или не, се однесуваат на цели заедници. Антилитеризам: `Да се зграби светот` за да го натераме да се повлече, наместо од него да побегнеме или да го прегрнеме. (ibid., 109)

Наспроти незавршеноста на расказите или апстрактноста на критиките содржани во нив преку посочените машински делови на определена целина, во романите се појавува самата машина со делови што сосема се разглобуваат. Во самиот роман *Процес* (насловен со политичко-правен, па и научен термин), Кафка го актуализира феноменот на постапување во општествената реалност, меѓутоа ако таа подразбира во буквална смисла развој, промена, тогаш таква димензија во наведениот роман нема. Клучни прашања на овој роман се како функционира системот и кои функции ги извршува.

Во сопствената расправа за делото на Кафка, Делез и Гатари упатуваат на тоа дека онаму каде што постои закон, всушност, постои само желба, бидејќи правдата не е закон, туку само желба. Казната е желба на оној што казнува и оној што е казнет. Исто така, претставниците на правдата, сметаат двајцата автори, не ја истражуваат неправдата, тие се привлечени и мобилизирани токму од злосторствата. Претставувањето на правдата е невозможно, таа е само желба. Станува збор за слика во расказот *За прашањето на законот*, според која законот постои во иманенцијата на машинското обликување, кое во себе ја антиципира желбата за правда. Таа е иманентен процес на желбата. Со правдата се означува континуумот од желба по однос на чие остварување границите се постојано подвижни. За вистинско ослободување кај Кафка не може да стане збор, постои континуитет од пресвртувања, така што прашањето за невиност или вина потпаѓа под привидно ослободување, во кое се инкорпорирани два периода што се во дисконтинуитет. Невиноста и вината се две бесконечни состојби, тие постојано се одолговлекуваат и се анализираат, бидејќи во самите ситуации нема „случка, процес“, тие се само слики.

Од друга страна, правдата и правото во Бенјаминовата концепција се доведуваат во врска со силата, па тој во својот есеј под наслов *Прилог кон критиката на силата* укажува на вмешувањето на силата по однос на моралните односи. Правните цели на поединецот се спротивставени на природните цели, првите инсистираат на целта, а природното право инсистира на средствата. Правните цели, смета Бенјамин, имаат тенденција да бидат остварени без сила, а тоа значи со самото впишување/изгласување на законот, тие се активни. Правните цели во однос на нивното важење за поединецот значат дека се тежнее тие да се постигнат без сила. Правните цели настојуваат да се наметнат и во оние подрачја каде што на природните сили им е дадено редовно пошироко подрачје на дејство. Такво е образованието, имено, онаму каде има казнувања се тежнее тие со правна сила да бидат ограничени. Секоја природна цел на поединецот може да се судри со правните цели, ако таа се спроведува насилно. Правото ја посматра силата во рацете на поединецот како средство да се поткопа правото. Позитивното право разликува сили што санкционираат, но и такви што не санкционираат. Ако позитивното право ја легитимира примената на силата, тогаш она што се преиспитува е вредноста на таа сила.

Намерата правото да манипулира со силата не се состои само во заштитата на неговите цели, туку во заштитата на самото постоење на правото. Зошто силата станува опасна за правото, зошто тоа се плаши од неа? Работничката класа единствено има право на сила и тоа преку штрајк. Според работниците, правото на штрајк е примена на сила која е во функција на остварување на целите, а тоа е стекнување на позиција на моќ. Тенденцијата на модерното право се состои во тоа што секоја сила што се однесува на заштита на поединецот и која е ориентирана кон природните цели треба да се третира како правен субјект. Кога се работи за злосторник што направил големи злосторства, тогаш силата му се заканува дека ќе воспостави ново право. Таквата сила што менува може да предизвика страв, затоа што поттикнува на водење војна или кревање штрајк. Милитаризмот е општа примена на силата во име на држав-

ните цели. Тоа не е проста примена на сила за природни цели. Тоа е примена на сила за правни цели. Критиката на воената сила треба да се совпаѓа со критиката на власта, извршна или правна. проблемот на правната закана се состои во тоа што таа се открива како судбина, на пример – смртната казна. Позитивното право е изложено на критика токму поради смртната казна. Критичарите сметаат дека со смртната казна не се напаѓа само една мерка, туку самото право. Од друга страна, пак, полицијата е институција на сила што дејствува во насока на извршување на правните уредби, но и моќ што го определува применувањето на правото од тие уредби. Отсуството на сила е карактеристика на ситуациите каде што луѓето умеат да се разберат со јазикот. Праведноста не се сведува на правото и покрај тоа што тие две сфери не се неповрзани (Benjamin 1974: 54–79).

4 Законот и јазикот

Законот (правото), се артикулира низ комплекс правила што го уредуваат политичкото живеење на луѓето, а тие правила се отелотворуваат низ јазикот. Но, амбивалентната суштина на законот едновременно ја открива и својата друга димензија: очуденоста. Ова својство на законот подразбира дека тој секогаш веќе дејствува и во полето на нелингвистичкото, односно на неискажливото, кое, според Агамбен, повторно е „инвенција на самата реч и само во неа може да зачеме слична замисла (за нелингвистичко). И, од нелингвистичкото, јазикот секогаш се враќа“ (Agamben 2016: 38)

Кафка во голем дел од својот опус, во еден аспект, се обидува да ја долови токму таа суштина на законот: неговата реификација во однос на субјектот за кој е наменет упатува токму на неговата неискажливост, недофатливост, неможноста да се досегне до неговата суштина. Стилистичкиот печат што му го дава Кафка на романот *Процес*, нелингвистичкото што го изразува низ јазикот, постојаната отвореност на романот кон низа интерпретации во однос на она што подразбира закон и систем е, всушност, отпечаток на обидот да се расветли едно од многукатните лица на законот. Преку начинот на кој е конструирана нарацијата, Кафка го осветлува она што, всушност, не може да се осветли, односно „нелингвистичкото, премолчано од речта (во неговиот роман) е совршено искажливо“ (ibid., 38, приспособен превод И.Т.)

Релацијата меѓу јазикот и законот Агамбен ја воспоставува, пред сè, во толкувањето на *Во казнената колонија*. Направата за измачување, вели Агамбен, измислена од поранешниот командант на Колонијата, всушност, е јазикот. А, самата направа е инструмент за казнување и за спроведување на правдата. Она што, според Агамбен, осудениот најпосле го сфаќа во шестиот изминат час е смислата на јазикот. Бидејќи луѓето го живеат животот како суштества што говорат, без притоа да ја разберат неговата суштина. А, разбирањето на неговата суштина, не преку постапката на логичкото расудување, туку во подлабока смисла, може да се оствари само преку болката (која првично е телесна болка), односно, доколку јазикот се претвори во казна – и пресудата (која го подразбира и самиот процес на донесување суд) и јазикот, својата основа ја имаат во постапката на логичкото расудување. Но, за човекот да ја разбере

самата смисла на животот, и пресудата (*giudizio*) и јазикот, во мигот кога тие проговоруваат нужно се претвораат во кривична пресуда, односно во казна.

Дополнително, во насока на релацијата меѓу јазикот и законот, која Агамбен ја чита кај Кафка, би требало да се напоменат уште неколку фрагменти. Имено, офицерот и истражувачот меѓусебно зборуваат на француски, јазик што не го разбираат ниту осудениот ниту војникот задолжен да ги држи ланците од машината, со што остануваат изолирани од главниот дискурсивен тек и во нив го истакнува нагонското. Оттука, Кафка на просторот на казнената колонија му дава клаустрофобичен печат, простор во кој протагонистите се поставени на работ меѓу човекот и животното. Тежи во приказната напорот на осудениот да разбере што му се случува, а конечно, и да го разбере оној задолжен да ја спроведе правдата:

(...) офицерот зборуваше на француски и, се разбира, ниту војникот ниту осудениот не го разбираа тој јазик. Уште повпечатливо беше тоа што осудениот се напрегаше да ги следи објаснувањата на офицерот. Со невообичаена упорност постојано го вртеше погледот онаму каде што покажуваше офицерот, а кога овој беше прекинат од истражувачот со прашање, и самиот, како и офицерот, го погледна истражувачот“ (Кафка 2006: 267, превод И.Т.).

Во мигот кога самиот офицер легнува под железната брана и на направата наместо командата: „Почитувај го својот претпоставен“, ѝ ја задава командата: „Биди праведен“, таа од направа за измачување се претвора во машина за убивање. Во оваа смисла, Агамбен дава две можни толкувања на приказната. Според едното, офицерот во функција на судија го прекршил начелото „биди праведен“ и, оттаму, мора да биде казнет, а заедно со него и направата што е соучесник во нанесувањето неправда.

Пред да дадеме преглед на второто толкување на Агамбен, би направиле кус екскурс. Всушност, во расказот полето на вината не е јасно определено. Дотаму што Кафка вината на осуденикот не ја доведува до прашање: тој е а priori виновен.

Ваква е работата. Бев назначен судија овде, во оваа казнена колонија, и покрај тоа што сум млад, бидејќи соработував и со стариот командант за сите кривични прашања и совршено ја познавам оваа машина. Принципот според кој одлучувам е следниов: вината никогаш не се доведува во прашање. Други судови не можат да го следат овој принцип, бидејќи се составени од повеќе луѓе, а згора на тоа, над себе имаат повисоки инстанции. (...) (ibid., 270)

Во казнената колонија командантот дејствува по обвинение за наводна повреда на законот, а тоа се чини доволно за веднаш се активира казнениот механизам на машината. Во казнената колонија има исклучив казнен систем; таа претставува своевидна јуридикчка празнина, во која процесите на правниот систем се редуцирани до апсурд и во која потенцијалната *клеветта* се издигнува на ниво на моќна алатка за ставање во дејство на таквиот систем.

Еден капетан официјално утрово ме информираше дека овој човек, кој му бил доделен како ординарец, и кој спие пред неговата врата, спие за вре-

ме на својата служба. (...) Таква е фактичката состојба. Капетанот беше кај мене пред еден час, јас напишав извештај и веднаш донесов пресуда. Потоа го оковав човекот во синџири. Многу едноставно. Ако претходно го повикав човекот на распит, само ќе настанеше збрка. Ќе лажеше и, ако ми успееше да ги побијам неговите лаги, ќе ги заменеше со други и така натаму. (ibid., 271)

Напишан во 1914 година, Кафка со овој расказ, од една страна, се чини како да ги навестува големите тоталитарни режими што ќе земат свој замав само неколку децении подоцна, но од друга страна, посочува на еден сегмент од природата на односот меѓу субјектот и законот, кој е постојано потенцијално присутен и во услови кога јуридиктиот систем го зазема својот *регуларен* тек. Обвинението, исто како и во романот *Процес*, е јуридиктика категорија *par excellence*, без која – како што тврди Агамбен, поаѓајќи од грчкото значење на зборот *katagoria* = обвинение – целата конструкција на законот би се распаднала и, всушност, тоа е суштината на бидувањето внатре во законот. Субјектот влегува во активна релација со Законот во мигот кога обвинението ќе стане активно; сè до тој момент, тој однос е задржан во сферата на потенцијалноста.

Второто Агамбеново толкување вели дека начелото „биди праведен“ не се однесува на наредбата што тој ја прекршува, туку е упатство за самоуништување на машината, а и самиот офицер го навестува таквиот исход во мигот кога ѝ ја задава наредбата. „Крајната смисла на јазикот (...) е наредбата ‘биди праведен’; сепак, токму смислата на таа наредба е она што машината на јазикот апсолутно не е во состојба да ни ја објасни. Односно, може да го стори тоа само ако престане да ја врши својата казнена функција, само ако се распарчи и ако од казнувач стане убиец.“ (Agamben 1986: 40)

Сепак, би било значајно да се дополни дека јазикот не само што не е во состојба да го објасни туку и наредбата „биди праведен“ законот/јазикот го доведува до состојба на имобилизација поради апсолутната неможност таквата наредба да биде спроведена. „Биди праведен“ е прагот кон кој јазикот/законот секогаш ќе конвергира, но – со оглед на тоа што јазикот не може да објасни, а оттаму и законот не може да принуди негово спроведување – секогаш одново ќе го доживуваат својот пораз.

5 (Невоз)Можна субверзија?

Прашањето на клеветата Агамбен го гледа и во романот *Процес*. Според него, К., всушност, не е знак за Кафка, како што Макс Брод погрешно толкувал, туку за клеветата (*lat. kalumnia*), која во римското право била сериозна закана за спроведувањето на правдата, а лажниот обвинител бил казнуван со жигосување на буквата К на неговото чело. Токму клеветата Агамбен смета дека е клучот во целиот роман: „Обвинетиот, со оглед на тоа што се клевети себеси, совршено е свесен дека е невин, но, со оглед на тоа што се обвинува себеси, тој е подеднакво свесен дека е виновен за клеветата. (...) Тоа е кафкијанска ситуација *par excellence*. Но, зошто К – и зошто секој човек – се клевети, лажно се обвинува себеси?“ (Agamben 2018: 14)

Кафка, на малку поинаков начин, повторно ги доведува во прашање двата постулати на правото: вината и обвинението. Според Агамбен, Јозеф К. преку

себеклеветењето прави субверзивен обид да се избори со законот и со неговата суверена моќ, да го направи иноперативен во однос на него:

Од една страна, К беше убеден во добрите намери на свештеникот, (...) не беше невозможно тој да добие од него одлучен и прифатлив совет што нема да му посочи на кој начин може да изврши влијание врз процесот, туку како би можел да избие надвор од процесот, како би можел да го заобиколи, како би можел да живее надвор од процесот. (Kafka 2009: 153, превод И.Т.)

Бидејќи, она што низ романот станува јасно, особено преку репликата на свештеникот, е дека „пресудата не доаѓа одеднаш, самиот процес постепено се претвора во пресуда“ (ibid., 152). Се чини дека политичкиот субјект *a priori* се наоѓа во орбитата на законот, а со тоа и на процесот и – без оглед дали станува збор за морален или судски процес – тоа претставува суштинско обележје на неговото политичко живеење. Во основата на параболата *прегврайша на закономџ* лежи парадокс: селанецот (хебрејски: *am haarez*, меѓу другото, и со значење на необразован човек) не може да влезе, затоа што таа врата е веќе ширум отворена само за него, го опфаќа без тој да биде свесен. Единствено со неговата смрт се затвора вратата и тој, сепак, останува надвор од дејството на законот. Но, самото оневозможување селанецот да *влезе во законџ*, самото негово бидување надвор од законот, сепак, е еден аспект на дејствување на законот. За разлика од селанецот, Јозеф К. е внатре во законот и неговата цел е да го направи иноперативен. Оттука, според Агамбен, „човек[от] ја разбира суптилноста на себеклеветењето како стратегија што цели кон тоа да го направи иноперативно обвинението, импликацијата која законот му ја упатува на битието“. (Agamben 2018: 16)

Можен ли е субверзивен однос кон законот?

Во едно од бројните толкувања на параболата, кои свештеникот му ги изнесува на К., се вели дека, всушност, односите меѓу чуварот и селанецот се поинакви отколку што изгледа: чуварот е тој што е подреден и неслободен, бидејќи е врзан во служба на законот, а селанецот е слободен, бидејќи може да оди каде сака, единствено не смее да влезе во законот (барем не во моментот кога тој бара, неговиот влез останува можен во потенцијално идно време). Старецот умира слободен, надвор од опфатот на законот, додека, пак, Јозеф К. умира, како што ќе изјави и самиот со своите последни зборови, „како куче“. Токму во тоа се претвора човекот штом законот за него ќе стане оперативен: влегува во лиминалниот праг меѓу човечкото и анималното, за што стануваше збор погоре во текстот.

Сепак, погрешно е доколку од оваа комплексна параболата, чие значење постојано се искрадува, тежнееме да извлечеме толкување, зашто Кафка и самиот се чини свесен дека и тој никогаш не успева да допре до самата срж на законот и на системот, кој како Минотауров лавиринт се завива околу него. При егзегезата на параболата, која се одвива меѓу Јозеф К. и свештеникот, и самиот К. чувствува дека, колку повеќе се обидува да разбере толку повеќе изворната, напишана приказна ја губи својата форма.

Оттаму, неизбежен е (а, се чини и единствен) фактот дека опусот на Кафка и понатаму останува податлив за бројни интерпретации. Догаму што се чини

како да го опфатил во целост човештвото: неговото минато, сегашност и иднина. Зашто законот, како суверена моќ, е постојан и аморфен, неприкосновен и повредлив. Во таа насока е и искажувањето на свештеникот: „Она што е напишано е непроменливо, а толкувањата честопати се израз на очај поради таквата состојба“ (Kafka 2009: 157). А, дали законот, како што вели свештеникот, треба однапред да се прифати како нужен, и покрај тоа што можеби не се заснова на вистинитост, тоа прашање – и покрај тоа што наидува на негодување од страна на Јозеф К. – се чини дека Кафка за навек го остава отворено.

И, најпосле, единствената константа во односот меѓу законот (правото) и субјектот е токму „очуденоста“ на самиот закон за која стануваше збор на почетокот од текстот. Таквата реификација на законот по однос на субјектот ја навестува и затворскиот свештеник, кога вели: „Судот не сака ништо од тебе. Те прифаќа кога доаѓаш и те пушта кога заминуваш.“ (ibid., 160)

6 Контекстуална рефлексija

Останува фактот дека е Кафка еден од големите автори во XX век, кој најкохерентно одговорил на задачата да се разреши, во еден релативно тесен временски сегмент, конфликтот меѓу стариот свет во распаѓање и новиот поредок, кој е на патот на воспоставување. Соочен со човековата неможност да ги присвои своите сопствени историски претпоставки, тој се обидел токму таа неможност да ја трансформира, претворајќи ја во почва на која човекот (можеби) би можел да се обнови.

Постои една белешка во дневниците на Кафка каде што оваа неможност на човекот да си го поврати својот простор во тензијата меѓу минатото и иднината се искажува прецизно со една слика, слика во која убиствено едноставно се прикажуваат патници во воз. Возот наидува на несреќа во еден тунел, и тоа на место каде што светлината од почетокот веќе не може да се види, а светлината на крајот од тунелот е толку мала што погледот постојано мора трескавично да ја бара... Но, таа трепери и постепено се губи, така што патниците, во напрегнувањето на погледот, веќе не се сигурни дали се работи за почеток или за крај на тунелот.

Општото знаење за Кафка е такво што него лесно го сместуваат меѓу песимистичките книжевни филозофии или во филозофијата на апсурдот. Но, како и оваа слика од неговите белешки, која е само навидум едноставно песимистичка, така и неговото творештво само навидум ја изразува безнадежноста на индивидуата во историското постоење. Кафка, како Евреин што живеел во Прага и пишувал на германски јазик, како двоен и троен изгнаник, знаел многу повеќе од другите и ја пресвртел идеалната слика за ангелот на историјата и за линеарното време на човековиот прогрес. Така, тој веќе не ја гледа идејата за историјата како бескрајно расклопување по должината на линеарното време кое се стреми кон некоја цел, туку како една парадоксална слика за состојбата на историјата во која фундаменталниот настан на човековата состојба постојано се случува и ја прекинува линеарноста.

Зошто е Кафка актуелен и денес? Одговорот на ова прашање лежи сигурно во огромната моќ на обопштување што ја поседува неговото уметничко дело,

така што гротескната актуелност со сите нејзини детали веројатно се должи токму на неговиот книжевен одговор за местото на човекот во (историските) процеси, во поредокот, во законот на времето и општеството.

Исклучително е битен контекстот во кој Кафка го развива својот „епски пат“, кој го отсликува бегството на човекот во нечовечкото. Тој контекст секако ги опфаќа „колективните општествени машини“, како што ги нарекуваат Делез и Гатари, кои ја операционализираат масивната детериторијализација на човекот. Кафка секако ја чувствувал во сите пори акцелерацијата, брзината на времето, но и брзината на сегментацијата на светот: Америка, која бргу се движела кон тврдиот капитализам; Австро-Унгарија, која е во процес на сопствено расчленување и која ја одбележуваат, од една страна, центрипеталната сила на „царското и кралското“ и, од друга, центрифугалната сила на малите нации во раѓање; Германија, која од пепелот и вината на Првата светска војна се подига во подготвување на нацизмот; руската револуција, која со голема брзина почнува да ја пораѓа новата застрашувачка бирократија. Во тој систем од растечки, различно формулирани, „дијаболични формации“, Кафка, секако, станува политички автор, но, како што вели Паскал Казанова, на профетски начин.

Во своите „Размислувања за гревот, страдањето, надежта и вистинскиот пат“, кои припаѓаат во неговите повеќе филозофски дневнички записи од периодот меѓу 1917 и 1919 година, меѓу другото, тој ги забележува и следниве редови:

102. Сите страдања околу нас мораме и ние да ги отстрадаме. Сите ние немаме исто тело, но имаме исто растење и тоа не спроведува низ сите болки, сеедно дали во овој или во оној облик. Како што детето се развива низ сите животни степени сè до староста и смртта (а, тој степен, во основа, му се чини недостижен на копнежот или на стравот на претходниот степен), така и ние се развиваме (поврзани со човештвото не помалку длабоко отколку што сме поврзани со самите себеси) низ сите страдања на овој свет. За волја на вистината, во овие рамки нема место, но нема место ни за страв од страдањата ниту, пак, за толкувањето на страдањето како заслуга.

89. Човекот има слободна волја, и тоа тројно: Прво, тој бил слободен, кога го сакал овој живот; сега тоа, навистина, веќе не може да го одрече, затоа што веќе не е оној што тоа го сакал, освен во онаа мера во која ја остварува својата некогашна волја, со оглед на тоа што живее. Второ, слободен е затоа што може да го избира начинот на кој оди и го избира патот во овој живот. Трето, слободен е затоа што, како оној што еднаш повторно ќе постои, има волја во сите услови да оди низ животот и на тој начин да дојде до себеси и тоа по еден пат кој, додуша, може да се одбере, но, во секој случај, толку е лавиринтски што не остава недопрено ниту едно местенце во овој живот.

Тоа е тројноста на слободната волја, но оваа тројност, бидејќи е истовремена, е и едно, и во основа е толку едно што не остава никакво место ни за волја, ни за слобода, ни за неслобода.

40. Само нашето сфаќање на времето ни дозволува да зборуваме за Последниот суд или за Конечниот суд; а тоа е, во суштина, само вонреден суд. (Кафка 1984а: 367–380)

Кон крајот на педесеттите години на XX век Теодор Адорно ја признава тегобноста на навраќањето кон Кафка:

Кафкината омиленост, угодноста поради неугодното, кое понижувачки го свеѓува на информативен инструмент, било за вечната, било за денешната ситуација на човекот, и со брзи заклучоци го трга скандалот на кој почива делото, предизвикува неволност да се учествува во тоа и на тековните мислења да им се додава едно свое, макар и спротивно. Но, и покрај тоа, Адорно инсистира на издвојување на формулациите на несопирливото насилство, кое во фикциите на Кафка секогаш го вршат „фигурите од субалтернацијата“: подофицери, капитуланти, портири, ситни службеници бирократи (Adorno 1985: 124, превод М.Б.).

Неслучајно истото фундаментално насилство што се преточува во (правен?) систем веројатно го имал на ум писателот Клаус Ман, несреќниот син на големиот татко Томас Ман, кој инсистирал на сличноста на Кафкиното Царство со Третиот Рајх. Тој вид на пекол, според Адорно, само го подготвило доцното граѓанство. Но, ужасот и големината на Кафка не е само во ониричното предвидување на судбината на Евреинот, едноставно затоа што Евреинот стои на почетокот на колоната во која, во современиот свет, се движат сите луѓе, односно самиот човек. „Во фашистичките концентрациони логори“, вели Адорно, била

збришана демаркациската линија помеѓу животот и смртта. Тие создале меѓусостојба, живи костури и луѓе што скапуваат, жртви што и самоубиството ги изневерило, смеа на сатаната над надежта и укинување на смртта. Како во Кафкините превртени епови тука пропаѓал од себе до крајот проживеаниот живот, мерката на искуството (ibid., 125).

Конечно, ако барем во некоја мера може да се објасни големината на Кафка денес, таа мера веројатно лежи во опсегот на неговото темелно разобличување на фундаменталното и востановувачко насилство, кое се протега од точката на арбитрарното семејство, па сè до правниот и општествен систем.

Библиографија

- Adorno, Th. (1985). *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Agamben, G. (1999). *The Man without Content*. Stanford: Stanford University Press.
- Agamben, G. (2018). K. in Clemens J, Heron N. and Murray A. (eds) *The Work of Giorgio Agamben: Law, Literature, Life*. Edinburgh University Press.
- Agamben, G. (2016). Quattro glosse a Kafka. *Rivista di Estetica* 22 (1986): 37–44. Date Accessed 20 Mar., 2018.
- Benjamin, W. (1974). *Eseji*. Beograd: Nolit.
- Casanova, P. (1999). *La république mondiale des lettres*, Paris: Seuil.
- Deleuze, G., Guattari, F. (1975). *Kafka, pour une littérature mineure*. Paris: Minuit.
- Derrida, J. (1992). Force of Law: The Mystical Foundation of Authority in Drucilla C. and Michael R. (eds), *Deconstruction and the Possibility of Justice*. New York: Routledge.
- Kafka, F. (1984). *Dnevnici 1910–1913*. Beograd: Nolit.
- Kafka, F. (1984a). *Dnevnici 1914–1923*. Beograd: Nolit.
- Kafka, F. (2006). *Tutti I racconti*. Milano: Oscar Mondadori.
- Kafka, F. (2009) *The Trial*. Oxford: Oxford University Press.
- Levinas, E. (1979). *Totality and Infinity. The Hague, Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers*.
- Mirbeau, Octave. (1899/2003). *Le Jardin des Supplices*. Paris: Éditions du Boucher.
- Moran, B., and Salzani, C. (eds). (2013). *Philosophy and Kafka*. Lanham: Lexington Books.
- Raboin, C. (1973). *Les Critiques de notre temps et Kafka*. Paris: Freres Garnier.

NARRATING BLASPHEMY: (DE)CONSTRUCTING THE SATANIC

Trajanka Kortova
University of Avignon, France
tkortova@gmail.com

This paper focuses on the representations of the Devil/Satan in Salman Rushdie's *The Satanic Verses*, José Saramago's *The Gospel According to Jesus Christ* and Mikhail Bulgakov's *The Master and Margarita* in order to examine the roles that the satanic principle plays within the unorthodox and even openly blasphemous architectonics of novels which function as profane rewritings of the religious tradition and sacred scriptures of Christianity and/or Islam. Destabilizing the orthodox imagology of Satan as ethically evil and God's 'Adversary', the chosen novels reinscribe the satanic as an expression of the 'impure' and differential aspect of identity, language and knowledge. In positing a satanically diversified ontology, ethics and epistemology, Rushdie's, Saramago's and Bulgakov's novels appropriate the satanic as an essentially artistic or literary principle aimed against the monologic and suppressive discourses that conform to the oppressive logic of the One.

Keywords: Satan/satanic, difference, logos, ontology, hermeneutics

РАСКАЖУВАЊЕ БОГОХУЛСТВО: (ДЕ)КОНСТРУИРАЊЕ НА САТАНСКОТО

Трајанка Кортова
Универзитет во Авињон, Франција
tkortova@gmail.com

Овој есеј ги разгледува начините на кои е претставен фаволот/сатаната во *Сатанскиите стихови* од Салман Ружди, *Евангелието според Исус Христос* од Жозе Сарамаго и *Мајсторот* и *Маргарита* од Михаил Булгаков, со цел да ги испита улогите што ги игра сатанскиот принцип во неортодоксната и дури отворено богохулна архитектоника на романи, кои функционираат како световни пренапишувања на религиската традиција и светите писма на христијанството и/или исламот. Дестабилизирајќи ја ортодоксната имагологија за сатаната како етички зол и Божји противник, избраните романи го впишуваат сатанското како израз на „нечистиот“ и диференцијален аспект на идентитетот, јазикот и на познанието. Со тоа што воспоставуваат сатански разнолика онтологија, етика и епистемологија, романите на Ружди, Сарамаго и на Булгаков го присвојуваат сатанското како, во суштина, уметнички или книжевен принцип, насочен против монолошките и потчинувачки дискурси кои се повинуваат на опресивната логика на Едното.

Клучни зборови: сатана/сатанско, разликовност, логос, онтологија, херменевтика

1 The Satanic nature of logos

Leonard W. Levy succinctly defines blasphemy as “speaking evil of sacred matters” (Levy 1995: 3); as the subtitle of his book has it, it is specifically a “verbal offence against the sacred”. As a particular, i.e. derogatory, use of language against God and the sacred, blasphemy stands opposed to the divine logos, which in Christianity has a direct embodiment as one of the three aspects of God – the beginning of the Gospel according to St. John refers to Jesus as “the Word” of God made flesh in the person of the Christ, for “In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God” (John, 1:1). As a personification of the Logos, Jesus represents the creationary aspect of God, who by the power of his word creates the world into existence: “And God said, Let there be light: and there was light” (Genesis, 1:3). In Islam, however, it is the holy book that has this divine status: “the Qur’an is the Uncreated Word of God – an intrinsic part, as it were, of the Divine Essence, [...] a part of the Divine Logos” (Ruthven 1991: 8). In Salman Rushdie’s *The Satanic Verses*, the Qur’an is destabilized at its source by insinuating the satanic into its divine essence, which introduces an element of difference. As the divine Book, which gives prescriptive judgments and aspires to immutability, finality and universality, allows its eternity to be inscribed in history, it opens itself up to the contingencies of the mutable and the relative. The effect of the satanic verses is to undermine the authority of divine revelation by doubling and therefore diversifying its source. Satan’s very appearance in the biblical narrative introduces

difference into a universe that, according to the biblical narrative, was created to be unified. For example, while God created the universe and “everything he had made” to be “very good” (Gen. 1:31), Satan explicitly introduces a concept of difference, namely “good and evil” (Gen. 3:5), implying the possibility that not “everything” was “very good,” and thus, questioning the truth of God’s word. Satan’s use of words therefore dismisses truth and divine authority as knowable categories of interpretation (Sauter 2017: 116).

Etymologically, his name means “Adversary” in Hebrew and as such he can be conceived of not embodying a metaphysical principle, but playing an oppositional and dissenting role, which is Rushdie’s esthetic philosophy behind this novel. He does this by relying on his oratorical mastery at proffering alternative interpretations of scriptural messages and exposing the differential, ambiguous and inconstant nature of language. Significantly, his intervention into a text inevitably articulates an already existing problem – in Goethe’s *Faust*, to face Faust with the problem of language after the latter has stumbled upon a difficulty in the translation of the Bible (specifically, the opening of the Gospel according to St. John, “In the beginning was the Word”), and in Rushdie’s novel to express Mahound’s already existing uncertainty regarding the source of the revelation he preaches and his role therein – is he merely the messenger bearing Allah’s words or actually their source?

The satanic verses episode in the novel is a novelistic reinscription of an incident in the history of Islam when Muhammad was misled by the devil, masquerading as the angel Gibreel, to allow the worship of three pagan goddesses – Al-Lat, Uzza and Manat – alongside that of Allah; when he realized his mistake, he abrogated the verses. The worship of the goddesses is suggested to Mahound purely as a political ploy and he allows it to gain more followers; subsequently, the relevant verses are produced, but in such an ambiguous way that it is impossible to determine whether the archangel willingly says them or Mahound forces them out of him; lastly, Mahound proclaims them as satanic rather than divine and abrogates them, with Gibreel helplessly exclaiming that “it was me, baba, both times”, which means that the revelation is simultaneously human, divine and satanic in its source and nature, with Mahound, Gibreel and Satan as its joint originators.

Ever since Satan’s eloquent persuasion of Eve to disobey God, he has been primarily conceived as a master of the Word, a skilled orator who insinuates himself into the human consciousness and incites human beings to sin against their God with promises of whatever they desire. Every time, the primary motivation that precipitates man’s fall – pre- or post-lapsarian – is the thirst for Knowledge, the desire to partake of the Divine Book that is the world. Thus, after Faustus has mastered all of the knowledge of his time, he still desires more of it to “Resolve [him] of all ambiguities” (Marlowe 1604/2001, 1.1.77). Faustus’s Good Angel’s first exhortation to him is to “lay that damnèd book [on necromancy] aside / And gaze not on it lest it tempt thy soul / And heap God’s heavy wrath upon thy head!”, which is countered by the Bad Angel’s “Go forward Faustus, in that famous art / Wherein all nature’s treasure is contained” (*ibid* 1.1. 67-9 and 71-2). In an already dialogized oral scripture, containing Gibreel’s and Shaitan’s words, Salman the scribe, like the snake in Eden, speaks with a forked tongue, undermining Mahound’s words with the interpolation of his own.

In Rushdie’s rendering, therefore, the divine revelation (and, by implication, language itself), is inherently ‘corrupted’ or containing its difference/alterity in its very essence. In other words, it is suspect because of its uncertain source (it is unclear whether it comes from God or the Devil), the unreliable medium of its transmission (the angel Gibreel is a protean, playful figure of an uncertain ontological status – he is simultaneously a divine and human consciousness, a modern-day Indian actor dreaming he is the archangel and in the process also becoming him), the human recipient of the divine word (Mahound, whom Rushdie represents not by his venerated authentic name but by the one attributed to him by his despising Others, which compromises his status) and the scribe who writes down the revelation revealed to the prophet (Salman deliberately distorts the words relayed to him in order to test Mahound’s authenticity).

Bulgakov’s novel incorporates three narrative sequences: the love story about the Master and Margarita, the adventures of Satan and his entourage in Stalinist Moscow and the story about Yeshua and Pilate, which is in fact the Master’s novel. Here, the divine logos is also portrayed as fallible and satanically impure at its very source (Yeshua/Jesus is horrified by the contents of the ‘gospel’ about his teachings composed by his only disciple, Matthew Levi), but is nevertheless capable of recovering and representing truth, as the Master’s novel shows. The written word is

represented as a substitute for the loss of the feeling of transcendence that approximates the believer to God – the Master’s imagination has proved itself capable of intuiting the collective archetypal springs of humanity and has recreated the origins of the Christian faith as they really happened, for Woland evokes the very same scenes in the form of a hallucination long before he even meets the Master. The satanic principle in the context of the nature of the logos – both divine and profane – is here used as a guarantor of the indestructibility of truly inspired literature, such as that written by the Master. Woland’s powerful message to suppressed art is that “manuscripts don’t burn” (287), as he tells the Master when the latter fails to produce the manuscript he has burnt in the stove, upon which it promptly appears intact. The God that Bulgakov’s novel portrays is an unorthodox, de-Christianized one, as both Yeshua/Jesus and Woland/Satan are represented as his emanations, with the Master, in his role as the archetypal artist, as his privileged chronicler.

The “Gospel according to Jesus Christ” that is Saramago’s novel is represented as an apocryphal, historically conscious one and written from a modern perspective, constantly undermining the Bible in order to foreground the suppressed injustices and cruelties and the untold stories that the Gospel’s narrator is nevertheless able to glean from what the scriptures actually say. Although separate from the satanic figure of Pastor (in contrast, in Rushdie’s novel the narrator can at times be clearly identified with Satan himself, although both are inscribed in the elusive satanic ontology permeating the novel), the narrative voice embraces the satanically transgressive logic that it is God who should be brought before the judgement of mankind so that He may acknowledge and beg forgiveness for His sins rather than the other way round. The narrator reasons that people’s sense of sin and guilt is a pointless burden on the human psyche imposed by religion – why would a God-ordained morality punish Joseph for not trying to prevent the massacre when God himself has allowed the crime to happen? If everything that happens on earth is in accordance with God’s plan, why is anything our responsibility? Ironically praising God for saving Jesus from the death he allotted to the innocent children of Bethlehem, the narrator recalls all those nameless and unrecorded victims of history who were not given God’s grace – “it is true that God compensated Job by repaying him twice as much as He had taken, but what about all those other men in whose name no book has ever been written, men who have been deprived of everything and been given nothing in return, to whom everything was promised but never fulfilled” (G, 96). An insistent urge to call God to account permeates this ‘Gospel’, told by an elusive narrator who is Jesus’ contemporary and ours, who knows history and from this position casts an ironic glance on New Testament history.

2 Satanic ontologies

As the episode of the satanic verses in Rushdie’s novel demonstrates, difference is not only the *sine qua non* of the Word (both oral and written), but also of identity, as the novel posits a *satanic ontology* whereby identity is multiply (de) constructed. Firstly, each character is, on the one hand, *internally* differential, non-unitary, ambivalent and contradictory, and on the other, understandable only

relationally, in terms of the Other, never in isolation, as a result of which the characters within the same diegetic level are differentiated into binary opposites (Gibreel's continuous self is opposed to Saladin's discontinuous self) and/or each other's doubles and hence can be conceptualized as one amalgamated, hybrid subjectivity. Then, on the vertical axis, i.e. between the various narrative levels, each of the protagonists doubles himself in a dreamed-about persona – Gibreel becomes the archangel and Saladin the glass man; Gibreel's dreams even assume such an ontological and narrative force that they function as narrative strands of an equal footing as the "real" plot featuring their dreamer. Such is the potency of his dreams that he is even unsure whether he is an invention of the archangel or vice versa and whether his dreams are the reality within which he himself is the person dreamed about. Finally, each character is internally dialogized by the satanic voice that is not simply the repressed internal Other disrupting the purity of the self, but functions as an externalized metaphysical entity representing the ontological principle of difference and dissent and, to a lesser extent, the ethical principle of evil. Interestingly, this satanic Other can be traced back to the narrator/author himself and as such functions as a metafictional layer of the already multiply layered identity of the characters.

The devil is an embodiment of paradoxes, inconstancy, and, more importantly, the possibility for self-invention. From the fixed, God-given identity as the brightest angel Lucifer (the Angel of Light), through his fall and expulsion from heaven – a fate he shares with Adam and Eve – he acquires the slippery ontology of the unstable identity, one that is *di*-versified, *dia*-bolic and *ant*agonistic (the prefixes *di*-, *de*- and *dis*- derive from the Indo-European words for "two", implying division, discord, and other related meanings, results of the Fall (Forsyth 2003: 219)). In fact, he charts a movement from the God-ordained unity and homogeneity to division and heterogeneity – 'diabolos', from which "devil" is derived, is the Greek equivalent of the Hebrew 'Satan', meaning "adversary", "opponent". Such is Satan's fluid ontology that according to a Gnostic tradition, his role is usurped by Christ, who becomes the serpent of Genesis, bringer of Gnosis or spiritual knowledge (*ibid*, 311), and in this role he is comparable to numerous mythological gods or demi-gods who are bringers of knowledge (Thoth, Prometheus, etc.). As he rejects the identity conferred upon him by God, he is the prototype of the self-made man – the man reinventing himself, the man born anew, which is the ideal defended in the novel, while the immutable essence of divine selfhood is the heresy that needs to be sidelined. Both Milton and Rushdie emphasise the satanic ideal of self-fashioned subjectivity, revealing itself in all its anguish, doubts and dilemmas, as opposed to the unquestioned obedience God demands of his creations – Mahound's religion even identifies itself purely as "submission", hence it inherently requires the *diversificatory* intervention of the satanic. The satanic trajectory, then, implies a movement from subjection to subjectivity and in Rushdie's novel it is verses – satanic and fictional, or better, satanic-fictional – that perform this formative role.

In Saramago's novel, the devil is the one who embodies this differential satanic ontology, as he assumes the traditional characteristics of both God and Jesus and figures largely as a protective fatherly figure, as is evident in the name he gives

himself – Pastor. Literally and symbolically a pastor tending his flock, he appears several times as a beggar, thereby testing the characters’ ethical responsiveness to this despised social category, and from this position serves as the ethical centre of the novel. It is he who first marks Jesus as special and with God remaining largely silent in resolving Jesus’ angst, it is Pastor who undertakes to provide spiritual guidance for him by taking him under his protection. His identity remains elusive and is thus inscribed into the characteristically vague satanic ontology – he never reveals who he really is and whether he follows the divine Providence or acts on his own, but the ethics he practices breaks the stereotypical satanic mold. If Rushdie’s Satan evacuates ethics of its meaning by being the carrier of ambiguity, plurality and difference in the homogeneous world created by God, Saramago’s Pastor provides a clear ethical example for Jesus and, in doing so, unmasks God’s own duplicity. By disinterestedly tending his ever-expanding flock of goats and sheep, he is represented as a literal pastor, a fatherly figure who raises his ‘children’ and expects nothing in return. When Jesus cannot bring himself to sacrifice a lamb at Passover, when Israel’s altars burn with the fire of the people’s devotion, Pastor encourages Jesus to care for it instead; however, later the lamb is nevertheless sacrificed, as God requires it from Jesus in order to seal their covenant. Pastor promptly banishes him: “You’ve learned nothing, be gone with you” (199).

In the otherworldly plot of Rushdie’s novel, Satan tries to erase God from the memory of the believers and to instill a denigrating attitude towards his adherents, but here he is aware of his impotence to abandon the terms of his ‘devil-ness’ and instead erodes God’s authority by providing a real fatherly example to Jesus, which serves as a counterpoint to God’s false one. He openly repudiates a God who demands the sacrifice of his creations and who is ready to let his chosen Son perish on the cross only to bolster his own power – if God were really deserving of the people’s love and filial devotion, he tacitly seems to be saying to Jesus, he would care for his children the way I care for my flock.

In a climactic scene Jesus pleads with God to show him the future that his sacrifice will bring, upon which God equivocates and it is Pastor who openly replies that God’s church will be built “in order to be truly solid, its foundations will be dug out in flesh, and the bases made from the cement of abnegation, tears, suffering, torment, every conceivable form of death known or as yet unrevealed” (290). Jesus demands further details and God reluctantly provides a bleak view of history in all its incomprehensible horror: the names and horrible deaths of Jesus’ followers (beheaded, crucified, stoned, skinned alive, sawn in half, speared to death, burnt at the stake, disemboweled, impaled, drawn and quartered, thrown onto iron spikes, gored or devoured by animals, in “an endless tale of iron and blood, of fire and ashes, an infinite sea of sorrow and tears” (291)), the wars, massacres, the Crusades, the Inquisition, and countless other horrors performed in God’s name.

Pastor absolves himself from such a History and unambiguously lays the blame at God’s door, as “no one in his right mind can possibly suggest that the Devil was, is, or ever will be responsible for so much bloodshed and death, unless some villain brings up that wicked slander accusing me of having conceived the god who will oppose this one here” (297). In an attempt to divert its flow, he makes a proposal – that God should forgive him and take him into his kingdom

and thus eliminate evil at its source. However, God refuses, for “the Good I represent cannot exist without the Evil you represent, it is inconceivable that any God might exist without you” (G, 300).

Bulgakov’s Satan is, like Saramago’s, a positive and protective figure who, contrary to the iconoclasm of Rushdie’s Satan, opposes the atheism of Berlioz and Bezdomny and even exhorts humility by punishing the two literati’s arrogance to be absolutely certain about the non-existence of God. Like Rushdie’s Satan, he causes an epistemological rupture by subverting the bases of knowledge – he introduces an irrational, supernatural and fantastic difference in the rationalist and atheist Soviet society. The epistemic uncertainty in turn produces an ontological one, which manifests itself in the psychological crisis of the poet Ivan Bezdomny, whose very name encodes an existential anxiety, which will be resolved by the intervention of the satanic.

The novel dramatizes the conflict between the artist and the state, between the individual and the collective, with Satan/Woland as a figure of alterity that subverts and punishes intellectual conformism and mediocrity, greed and pettiness, and ensures the triumph of love and the endurance of real art. As the epigraph, taken from the first part of Goethe’s *Faust*, indicates, he is “part of that power which eternally wills evil and eternally works good”. His message to the Master about the indestructibility of art and ideas is a message to the repressive Soviet regime and an emblem of his transgressive, unorthodox role as a champion of the repressed and the marginalized, a traditional figure of evil who, in undermining the Christian Manicheism between good and evil, serves as a reminder that there is always an alternative version to the received *doxa*.

A foreigner in a homogeneous and conformist society, he reveals the social rather than metaphysical aspect of evil. He is an irrational force that seems to be summoned by the entrenched rationalism and materialism of Muscovites and brings humour and laughter to a serious and sad world. Unlike in Rushdie’s and Saramago’s novels, Bulgakov’s Satan does not rebel against and undermine God; indeed, the metaphysical world here is not divided between the forces of good and evil, but is a unified supernatural realm whose existence Woland strives to assert among the atheistic Soviet society, which is the collective antagonist of the spiritual and artistic impulses of characters such as the Master, Margarita and Bezdomny. Satan’s role is even emphatically godlike in that he unifies the characters’ divided and polarized selves into a unified whole.

The novel embraces a multiplicity of split personalities, or ‘cripples’, who as a result of the devil’s appearance in Moscow are made ‘whole’, as they are brought to view life in its true, multilateral perspective[...] The phenomenon of split personality occurs repeatedly in Bulgakov’s novel to denote a division between the characters’ private and public selves and lives, between the mundane and spiritual/metaphysical aspects of their experience, and between their obligation to adhere to the dictates of the illusive ‘socialist reality’ and the urge to turn away from them. With immeasurable artistic ingenuity Bulgakov translates into his fiction Gershenzon’s assertion that the radical intelligentsia, and the people in general, were living a split existence ‘outside themselves’ [...] (Pittmann 1991: 17-8)

3 Satanic hermeneutics: interpreting literature and culture through a satanic lens

In Rushdie's novel, the appearance of the satanic verses effects a significant shift in the text: by identifying the contested verses as such and subsequently abrogating them from the pure essence of the divine Word, Mahound is transformed from a messenger (indeed, the Messenger) into a hermeneuticist: the separation of the satanic from the divine requires a hermeneutical ability, an ability that his later incarnations – the Imam and Ayesha, Mahound's prophetic counterparts in the other two dream sequences – carry to the extreme limits of the absolute, without any trace of a doubt. An implacable enemy of history and progress, which he sees as deviations from the Muslim religion, the Imam considers Allah's revelation to Mahound the sum of all knowledge rendering all subsequent knowledge redundant. This is profoundly ironic, taking into consideration that the authenticity of the Recitation was already subverted in the previous dream-sequence; therefore, his authority as a reliable interpreter of the Word is strongly eroded. In the Imam, we see the atrophy of the potential of the human spirit and imagination, a stubborn refusal to engage with the world, and, with that, with time, progress, change. In a progressive distancing of religious authority, after the Prophet-founder of the religion and the officially sanctioned religious authority of the Imam-leader of an Islamic revolution, the third enlightened figure is an ordinary girl leading a hajj of villagers who is at one point even seen as a petulant child vexed at not having her way. This is the last hermeneutical level at which religious discourse is manifested, with the beautiful Ayesha transformed into a religious fanatic similar to the Imam. With this exploration of the different interpretations of a religious idea in several different scenarios, Rushdie repeats the traditional literary activation of the devil as the carrier of a satanic hermeneutics or, as Caroline Sauter states, "a modern, "deconstructive", differential hermeneutics" (*ibid*, 117), opposed to the traditional, theological one, which stems from God. Similarly, Srinivas Aravamudan argues that

the slipperiness of the devil is that of the signifier itself; it is the very indeterminacy of the devil's actions that make him truly diabolical. The *destinerrance* of his vagrancy, his lack of address which summarizes his delinquency, the nomadic refusal to recognize the law of settlement, is an eternal escape from the transcendental signified – God. (Aravamudan 1994: 202)

The appearance of Satan, in the guise of a snake and speaking in a snake's forked language, in paradise introduces the difference of "evil" – in fact, difference *as* evil – into the homogeneous world created by God in which everything was "good" and faithful to its essence, presential, unequivocal and pure. Satan's evilness is to function as a contrast and an opposite of God's original, while his rhetoric problematizes God's unequivocal words by introducing double meanings, aporias, paradoxes and contradictions, as opposed to the divine and theological hermeneutics based on the truth and pure essence, identity and ethical values.

The Satanic Verses is built on this satanic aporetic elusiveness, which sees ideas, phrases, names and characters repeated and echoed in the various plotlines, which makes stabilization of meaning, and hence interpretation, nearly impossible. *The*

Gospel takes the opposite approach by having God rather than the devil use an equivocating language – while Pastor unequivocally preaches fatherly care, God tricks Jesus in a covenant whose consequences he only reluctantly reveals to him. Embarking on his prophetic mission, Jesus now realizes that “what matters is not to conquer Caesar with arms, but to make God triumph with words, With words alone, Also by giving good example, and by sacrificing our lives, if necessary” (302), he tells his disciples. In a further reversal, it is he, God’s emissary, who henceforward will speak enigmatically, never giving a straightforward answer but always using parables and riddles to mask the spiritual and ethical hollowness of his mission, which will make him “the shepherd who with the same crook leads to sacrifice both the innocent and the guilty, those redeemed and those lost, those born and those yet to be born, who will rid me of this remorse for I now see myself as I once saw my Father, who need only answer for twenty lives while I must answer for twenty thousand” (G, 309). Expiring on the cross and “remembering the river of blood and suffering that would flow from his side and flood the entire earth, he called out to the open sky where God could be seen smiling, Men, forgive Him, for He knows not what He has done” (341).

In *The Master and Margarita*, the figure of the author is central, an aspect that Rushdie also makes use of in his novel by insisting on the centrality of the satanic verses. Both Bulgakov and Rushdie figure in their texts through the authorial alter egos populating their novels in the guise of narrators, poets, scribes and writers. Rushdie undermines the monologic discourse of religion by means of both satanic and literary verses; Bulgakov also aligns his satanic Woland and his entourage with the Master against the repressive hegemony of the official institutions, thereby asserting the artistic imagination and the satanic principle as carriers of spiritual and ethical truths that are suppressed in a bureaucratic and conformist society. An indicative scene in this respect is the one in which Koroviev and Behemoth are prevented from entering Massolit (a major Moscow literary association) by a “citizenship” because they don’t have the required identification card confirming they are writers, upon which Koroviev replies that Dostoevsky probably did not have one either, but is indisputably a writer.

‘You’re not Dostoevsky,’ said the citizenship, who was getting muddled by Koroviev.

‘Well, who knows, who knows,’ he replied.

‘Dostoevsky’s dead,’ said the citizenship, but somehow not very confidently.

‘I protest!’ Behemoth exclaimed hotly. ‘Dostoevsky is immortal!’

‘Your identification cards, citizens,’ said the citizenship. (354)

What Satan’s adventures in Moscow bring to light is the incompatibility between intrinsic human value and the bureaucratic, official construction of human identity, which constricts individuality into imposed molds of behavior and thinking. As Hannah Arendt points out, totalitarianism encourages conformism and extinguishes human individuality, which results in a radical loss of identity, i.e. a loss of human autonomy, conscience, morality and the ability to think for oneself. Hence, she identifies “the banality of evil” encouraged by the Nazi regime, as manifested in the psychology of Adolf Eichmann, the consummate bureaucrat and Nazi

functionary, who managed to become one of the crucial players in the Final Solution not because he was a committed anti-Semite but simply because he followed orders and conformed to the normality imposed by the regime; in short, because, in relinquishing his individuality, he denied himself the ability to think and make moral judgments. This was most evident in his clichéd and slogan-filled speech, which was largely “empty talk”; he “repeated word for word the same stock-phrases and self-invented clichés”:

The longer one listened to him, the more obvious it became that his inability to speak was closely connected with an inability to think, namely, to think from the standpoint of somebody else. No communication was possible with him, not because he lied but because he was surrounded by the most reliable of safeguards against the words and the presence of others, and hence against reality as such. (Arendt 2006: 49)

Bulgakov’s Soviet apparatchiks and mediocre writers who hold prominent positions in the institutional hierarchy, incapable of original thought and only able to produce commissioned, orthodox art, cannot accommodate a real artist like the Master who writes against the dominant ideology. Finally, the schizophrenic figure of the poet Ivan Bezdomny (‘homeless’), with whom the novel begins and ends, embodies the author’s ideal of intellectual homelessness and epistemic nomadism, for he overcomes his initial intellectual conformism by acquiring a more profound spiritual subjectivity through his contact with Woland/Satan, whose role in both Rushdie’s and Bulgakov’s novels is shown to be an unavoidable epistemic and ethical tool stimulating and even enabling artistic growth.

4 Conclusion

As this article has argued, Satan and the concept of the satanic, as used in literary discourse, figure as an oppositional principle that subverts socially and culturally imposed orthodoxies of any kind. Building on the etymology of the Hebrew and Greek roots of Satan’s name, the analysed authors abandon the traditional representation of Satan as a principle of evil and rearticulate a differential ethical scheme whereby the satanic expresses the ‘impure’ and complex aspects of identity, language and knowledge. Ultimately, Bulgakov, Rushdie and Saramago, like Goethe and Marlowe before them, reinscribe the satanic as essentially an artistic or literary principle that can be used as a mighty tool against all forms of oppression, political or intellectual.

References

- Aravamudan, S. (1994). ‘Being God’s Postman Is No Fun, Yaar’: Salman Rushdie’s *The Satanic Verses*’. In Fletcher, M. D. (ed.). *Reading Rushdie: Perspectives on the Fiction of Salman Rushdie*, 187-208. Amsterdam – Atlanta: Rodopi.
- Arendt, H. (2006.) *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. London: Penguin Books.

- Bulgakov, M. (1967/2000). *The Master and Margarita*. Tr. Richard Pevear and Larissa Volokhonsky. London: Penguin Books.
- Forsyth, N. (2003). *The Satanic Epic*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Goethe, J. W von. (1790/2007). *Faust: A Tragedy in Two Parts*. Tr. John A. Williams. Ware, Hertfordshire: Wordsworth Editions Ltd.
- Levy, B. W. (1995). *Blasphemy: Verbal Offense against the Sacred, from Moses to Salman Rushdie*. Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press.
- Marlowe, Ch. (1604/2001). *Doctor Faustus*. New York: Signet Classic.
- Pittmann, R. H. (1991). *The Writer's Divided Self in Bulgakov's The Master and Margarita*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rushdie, S. (1988/1998). *The Satanic Verses*. London: Vintage Books.
- Ruthven, M. (1991). *A Satanic Affair: Salman Rushdie and the Wrath of Islam*. London: The Hogarth Press.
- Saramago, J. (1991/1993). *The Gospel according to Jesus Christ*. Tr. Giovanni Pontiero. London: The Harvill Press.
- Sauter, C. (2017). The Diabolic Logic of Logos: Towards a Hermeneutics of Hell in Goethe's *Faust*. In Thuswaldner, G. and Russ, D. (eds.). *The Hermeneutics of Hell: Visions and Representations of the Devil in World Literature*, 115-142. Palgrave Macmillan, DOI 10.1007/978-3-319-52198-5_1.

ЉУБОВНАТА ТЕМАТИКА ВО РОМАНИТЕ ЉУЏЕ И НЕЉУЏЕ НА ЕЛИО ВИТОРИНИ И ПРИВАТНОТО ПРАШАЊЕ НА БЕПЕ ФЕНОЉО

Љиљана Узуновиќ
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
ljiljauz@yahoo.com

Целта на текстот е да направи споредба меѓу два воени романа, *Љуѓе и нељуѓе* на Виторини и *Приватното прашање* на Фенољо во врска со љубовниот мотив, присутен во двата романа, како и неговата улога во наведените дела. Нивното споредбено читање доведе до издвојување на неколку заеднички точки: во двете дела постојат недвосмислени автобиографски елементи, како и заедничкиот модел препознатлив во романот *За којо бијат камбаниите* на Хемингвеј. Забележливо е „отсуството“ на протагонистите на романите, присутни бегло или само во сеќавањата. И покрај тоа, утврдивме дека женските ликови – носителки на љубовниот мотив, се многу важен елемент во двете дела: тие се симболи на надежта, па и на самото постоење. Резултатите од нашата споредбена анализа покажаа дека заедничката црта на двата романа е неможноста на протагонистите да си го најдат патот кон иднината. Поразот на љубовен план им ја одзема потребната надеж и двајцата главни јунаци извршуваат, секој на свој начин, „самоубиство со помош на непријателот“. Од овие причини заклучивме дека љубовниот мотив не е спореден, ниту „украсен“ елемент во овие воени романи, туку е вткаен во самата структура на делата, како главен двигател (вистински или како изговор) на дејствата на протагонистите, како и причина за нивната смрт.

Клучни зборови: љубовен мотив, книжевна љубов, автобиографија, секс, надеж, самоубиство, смрт, потрага

**THE LOVE THEME IN THE NOVELS
MEN OR NOT MEN BY ELIO VITTORINI
AND A PRIVATE MATTER BY BEPPE FENOGLIO**

Ljiljana Uzunović
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje
ljiljauz@yahoo.com

The aim of this paper is comparative analysis of two wartime novels: *Men or Not Men* by Elio Vittorini and *A private matter* by Beppe Fenoglio, based on the love theme. The comparative analysis showed that there are few points that are common for both novels: the autobiographical elements, and the common inspiration model – Hemingway’s novel *For Whom the Bell Tolls*. The “absence” of the female protagonists is notable in both novels, namely they are superficially represented or are present only in the memories. However, we asserted that they are very important figures in the novels: they are symbols of hope and of life itself. The analysis also revealed another common characteristic: what persists in regard to the male protagonists is the impossibility that they would find their path to a future life. Their love defeat deprives them of the necessary hope and both protagonists commit “suicide” with the help of the enemy. Thus, we concluded that the love motive is neither secondary nor does it have a mere “decorative” function in this novels, but is rather interwoven in their structure as an impetus of the protagonists’ action or as a motive for their death.

Keywords: love motive, literary love, autobiography, physical intimacy, hope, suicide, death, quest

1 Воведни белешки

Идејата за овој текст настана во текот на истражувањето што за потребите на докторската дисертација¹ го правевме во врска со воената тематика во овие (и во други) романи. Тогаш забележавме дека и во двата романа љубовната тематика е особено присутна, иако речиси незабележана од страна на критиката. Во врска со романот *Луѓе и нелуѓе* на Виторини, оваа тематика ја забележал и, со некои претерувања, ја преточил во текст италијанскиот поет Џакомо Новента, додека во однос на романот *Приватнојто прашање* на Бепе Фенољо, критиката оцените за романот главно ги базирала врз „усогласеноста“ меѓу воениот и љубовниот мотив и врз идеолошката припадност на критичарот.

2 Луѓе и нелуѓе

Романот *Луѓе и нелуѓе* бил пишуван од пролетта до есента 1944 г., но бил објавен во јуни 1945 г. и, според тоа, може да се смета за првиот роман за движењето на отпорот во Италија. Тоа е роман што својата инспирација ја црпи од личното искуство на авторот во времето на движењето на отпорот во градот Милано.

Главниот јунак, со прекар Ене 2, ѝ припаѓа на една од вооружените групи наречени ГАП, кои дејствувале во окупираните градови и вршеле атентати, акции на саботажа на стратегиски и воени цели, и герилски акции против нацистите и фашистите.

Насловот на делото често бил погрешно толкуван, во смисла дека се прави разлика меѓу луѓето, од една, и нелуѓето, од друга страна, што е погрешно толкување не само на насловот туку и на некои важни делови и на смислата на самиот роман.

И покрај тоа што по ова прашање Виторини секогаш бил сосема јасен,² многу често романот се чита како јасна поделба на луѓе и нелуѓе. На пример, Де Никола забележува дека во *Луѓе и нелуѓе* сите ликови на партизани се позитивни, додека фашистите се сите негативни и се „најапсолутното претставување на злото“, и дека целата нарација е базирана врз „неспорниот контраст меѓу двете групации“ (De Nicola 2014: 53).

¹ „Движењето на отпорот во италијанскиот и во македонскиот роман: низ делата на Фенољо, Калвино, Виторини, Јаневски, Малески и Солев“, одбранета на Филолошкиот факултет „Блаже Конески“ во Скопје во 2018 година. Во текстот има податоци и цитати што се дел од дисертацијата, иако таму не била направена споредба меѓу романите во ваква форма. Во текстовите и материјалите што ги проучувавме немаме сретнато споредба што е тема на овој текст.

² Виторини му пишува на Мишел Арно, преведувачот на неговиот роман на француски јазик: „Италијанскиот наслов на овој роман, *Uomini e no*, значи токму дека ние, луѓето, можеме исто така да бидеме ‘нелуѓе’. Со други зборови, неговата цел е да потсети дека во човекот постојат многу нечовечки можности. Но, тој не го дели човештвото на два дела, едниот целосно човечен, другиот сосема нечовечен“ (Vittorini 2008: 338).

Мислиме дека истата поделба што ја критикува Виторини е имплицитна и во насловот на преводот *Луѓе и нелуѓе* на македонски јазик.³ Постои објективен проблем да се преведе насловот, бидејќи и на италијански јазик ја содржи поделбата што е предмет на критиката на Виторини.

Хронопот е точно определен веќе во првата реченица на романот: „Зимата во 1944 година во Милано беше најблагата што ја имавме од пред четврт век“ (Vittorini 2010: 3). Ене 2 е псевдоним на главниот лик, скратено од Навиљо (N2), што е името на квартот каде што живее и на групата чиј водач е. Тој е интелектуалец, што е редок случај за борците, дури и во градот. Сепак, не знаеме точно која му е професијата на Ене 2. Малку знаеме и за неговата идеологијата, а уште помалку за неговото минато: знаеме само дека бил во затвор од политички причини од мај до август 1943 г., а знаеме и дека со ликот со прекар Грах се познава уште од времето кога бил осуден на прогонство, што значи дека бил противник на фашизмот уште пред војната.

Другите ликови исто така се дадени со псевдоними. Вистински имиња имаат само женските ликови: Берта, Лорена и Санта. Можеби Берта, жената во која е вљубен Ене 2, и не е лик, туку е еден од најапстрактните симболи во делото, како што тврди Новента. Берта се појавува двапати, и двапати меѓу нив се повторува истата сцена. Таа му вели да ја води „некаде“, бидејќи е негова, тој ја води, и кога треба да стане „негова“ и физички, таа го менува мислењето и го одложува нивното „спојување“, бидејќи не разговарала со својот маж (за да го прекине бракот). Берта е, сепак, присутна на многу страници од книгата, но како опсесија, како сон, како копнеж, понекогаш и како секавање. Според оваа карактеристика, постои сличност меѓу ликот на Берта и ликот на Фулвија од *Приватношо ирашање* на Фенољо. И Фулвија е многу важен елемент во делото, љубовта кон неа, впрочем, е основната сила што го движи протагонистот, но таа се појавува само посредно, во флешбековите од минатото, во мислите.

Како лик, Берта се појавува на неколку страници, но не во истите сцени со Ене 2, во едната сцена го гледа масакрот на плоштадот Августо, па оди кај Селва и разговара со неа. Во вториот дел од романот таа едноставно исчезнува, тој ја чека, присутна е како некој што го чекаат. Слично на симболичните ликови во романот *Разговор на Сицилија*,⁴ Берта е симбол на недостижната среќа и љубов и потрагата по неа или, подобро кажано, на нејзиното очекување. На онаа среќа за која опсесивно зборува Селва.

Селва е, исто така, лик симбол, таа е медијатор меѓу статичката состојба на непродуктивност во која се наоѓа протагонистот и активната состојба на ерос и иднина. Таа се појавува двапати, секогаш со истата приказна за тоа дека човек мора да има жена и дека е тоа начин да биде среќен, а ако човекот не е среќен, тогаш ни нивната борба ништо не вреди. Берта веќе нема да се појави

³ *Луѓе и нелуѓе*, Кочо Рацин, 1956, превод и поговор Владо Малески. Малески е сосема свесен за оваа поделба и на крајот од својот поговор вели: „Она што останува трајно во човека, она што го понесува – тоа е поезијата што звучи со силата на музиката, тоа е сознанието на праведноста на судирот: луѓе против нелуѓе. Луѓе, а не човек“ (Виторини 1956: 301).

⁴ *Conversazione in Sicilia* е најпознатиот роман на Виторини, објавен во 1941 година, прво кај издавачот Паренти од Фиренца (со насловот сменет во *Nome e lagrime – Име и солзи*), а потоа истата година во второ издание кај Бомпјани од Рим со оригиналниот наслов.

„лично“ во вториот дел од романот. Малку порано, во една сцена, и таа самата се срами од својот малограѓански морал пред мртвите што ги гледа.

Основната поделба во романот е на приватен и на јавен план. Како и во *Привајношо прашање*, една од основните теми со кои се занимавала критиката бил токму односот меѓу приватното (во случај на *Привајношо прашање* љубовната врска на протагонистот, во *Луѓе и нелуѓе* исто, само со уште некои приватни прашања), наспроти јавното прашање, односно активноста на протагонистот како учесник во партизанската војна.

2.1 Љубовната приказна во романот *Луѓе и нелуѓе*

Со оглед на годината на објавувањето и фактот што романот на Виторини бил перципиран како книга за движењето на отпорот, ова е недоволно истражен аспект, загатнат дури во поновата критика (кај Гвидо Бонсавер, на пример), и се однесува на проекцијата на сентименталната приказна на самиот Виторини во овој роман. Се разбира, не станува збор за некакво буквално прикажување на приказната на Виторини во романот, туку за извесна паралела што може да се повлече меѓу неговиот приватен љубовен живот и животот на протагонистот на *Луѓе и нелуѓе* Ене 2. За време на последната година од војната, врската меѓу Виторини и Џинета Вариско беше факт што постоеше веќе десетина години, иако ниеден од нив не беше формално разведен. Во *Луѓе и нелуѓе* Ене 2 и Берта се запознале десет години пред тоа и таа тогаш била штотуку мажена. Во тој период, како и Ене 2, и Виторини е во илегала и е во врска со мажена жена што не е член на движењето на отпорот. „Грижите и стравовите на ваквата положба го сочинуваат суштинскиот дел на *Луѓе и нелуѓе* и, всушност, автобиографските повикувања се појавуваат јасно на површината на раскажувањето“ (Bonsaver 2008: 147). На пример, описот на детството на двајцата љубовници – тој е од Сицилија, таа од Ломбардија – како и споменување на нејзиниот стан во Милано, кој бил уништен во бомбардирање, па таа била принудена да се пресели со свекорот и свекрвата надвор од градот, токму во Варезе, каде што живеела Џинета Вариско. Оттаму Бонсавер ќе зборува за „двојната природа на романот, поделен меѓу интимистичката нарација и опис на партизанската борба“ (ibid., 147).

Тезата на Џакомо Новента е дека ова не е само роман со политичка заднина за движењето на отпорот во Милано – ова е љубовна приказна. Односно, ова е првенствено љубовна приказна.

2.2 Тезата за „големата љубов“ како централен мотив во романот

Според Новента, ова е „љубовен роман“, кој својата вредност, дури и политичката, ја црпи од сентименталниот мотив, а не „од механичките и апстрактни сцени на движењето на отпорот, бидејќи во него се отсликува трагедијата на нашата младина и на нашата култура“ (Noventa 1960: 59).

Ликот на Берта, главно обвинувана дека е буржоаска малограѓанка, се однесува така како што се однесува, бидејќи таа „сака да биде третирана како суштество, а не како симбол“ (ibid., 42). Ова е целосно спротивна идеја за

ликтот на Берта во однос на најголемиот дел од критиката што дотогаш се занимавала со овој роман. Поетот Новента на сосема нов и оригинален начин го третира овој лик, но ништо во текстот на Виторини не ги демантира неговите тези.

„Таа тајна, сепак, сите ја знаеме: не е доволна волјата на жената што велме дека ја сакаме за да ја изгасне големата љубов: ние не можеме да се откажеме од реториката без да се откажеме од нашето човечко достоинство“ (ibid., 42–43). Во разликата меѓу љубовта и „пустината“ на љубовта, Виторини укажува на разликата меѓу љубовта и сексот. Тоа е како да си гладен и да ја деш земја место леб, вели Виторини, како да пиеш, а стануваш уште пожеден, односно само си ја извалкал својата жед. Зашто, таа жед е по една жена и само со неа може да се изгаси. „Човекот е победен не во љубовта, туку во нејзината пустина“, вели Виторини (Vittorini 2010: 38).

Берта е навистина малку развиен лик и покрај влијанието што Виторини ѝ го припишува. Сметаме дека нејзината нерешителност да се одлучи меѓу Ене 2 и својот маж не се должи на нејзиниот „малограѓански морал“, туку на фактот што не го гледа своето место во животот на Ене 2.

„Таа не ја сака судбината на изговор. Не сака да биде сè. Кога нешто такво се бара од една жена, тоа не е речиси никогаш поради домот и почовечкиот живот, туку поради реториката на тие нешта“ (Noventa 1960: 51). На пример, кога тој ќе ѝ рече: „Ти си сè. Си била и си сè што имам“ (Vittorini 2010: 132). Со помош на својот веќе испробан лирско-алузивен стил,⁵ тој ѝ припишува чудесни моќи и таа лека-полека станува единствената причина на неговата егзистенција. Таа била и детство, и сопруга, и планини. Тоа е огромна одговорност и не е чудо што таа му бега: ѝ дава преголем товар. Но, како што кажа Новента, тоа е реторика, односно зборови што „убаво звучат“, но се без суштина.

Што велат „фактите“ од романот? Ене 2 бил уапсен во мај и бил во затвор до средината на август. И, Берта секој ден, вели таа, го чекала пред вратата од затворот. А, тој откако излегол, не ѝ се јавил. Сега е јануари. Факт е, исто така, дека се преселила, ама не ја нашол, зашто не ја барал. Но, тој вели дека ѝ го пишува името на сидот од ќелијата. „Те барав без да те барам – рече Ене 2. – Не правев ништо друго. Не ни работев“ (Vittorini 2010: 17). Гледаме дека не ја барал поради чувството на статичност, пасивност во кое западнал. Очигледна е кризата на протагонистот, која всушност, ќе биде вистинската причина за неговиот пораз, а не ваквата апстрактна љубов кон Берта.

Кај самиот Виторини, како и кај неговиот јунак Ене 2, постојат низа контрадикции што не се разрешени, а кои се теми во романот: контрастот меѓу насилството и ненасилството, меѓу нехуманоста и хуманоста, меѓу интелектуалецот и човекот од акција, меѓу писателот и комунистот. Митот за големата љубов би требало да разреши сè, да одговори на најважните дилеми, но не може да го стори тоа, зашто е лажна слика на добрината, на домот, на семејството. Што ќе направи Ене 2? Ќе се откаже ли од поезијата или, пак, ќе се откаже од големата љубов? Ќе одбере да се откаже од Берта, иако тоа никогаш експлицитно не го кажува. Таа, рековме, во вториот дел од романот исчезнува.

⁵ Во романот *Разговор на Сицилија* (1941).

Тој ја чека, но не ја бара. На крајот од романот, иако знае дека непријателите доаѓаат, тој не бега, бидејќи „ја чека Берта“. Таа е изговор за неговата пасивност во решавачките моменти што ќе доведат до неговата смрт, односно до неговото „самоубиство со помош на непријателот“.

Како што веќе рековме, за Новента Берта е навистина централен и единствениот автентичен лик во книгата, и не сака да биде третирана како симбол. Берта знае дека сериозноста на животот не ѝ дозволува да биде жена на двајца мажи. Со ваквото видување на оваа љубовна врска Новента „ја рехабилитира“ Берта од обвинувањата дека е малограѓанка што води сметка за сексуален морал додека светот пропаѓа и ѝ дава дигнитет на жена што не сака да биде апстракција. Не ја споделуваме оваа теза докрај. Мислиме дека машкиот протагонист ја води играта, не таа. Од тоа што го читаме во романот, не успеваме да дознаеме што сака или не сака Берта. Излегува дека и Ене 2, како и Милтон од *Привайношо прашање*, не може да си го најде патот кон иднината. Се чини дека Ене 2 ја одбира доброволната смрт, зашто не може да ја освои Берта. Но, можеби е поточно да се рече дека тој не може да биде со Берта токму зашто не знае како да живее, не знае да ги разреши насобраните контрадикции во својот живот. Фактот што не знае или не може да живее доведува до неговата смрт. Берта е само изговор.

3 Објавената верзија на романот *Приватното прашање*

Романот првпат е објавен од Гарсанти во 1963 (под наслов *Ден на оѓнои*), заедно со неколку раскази, и има 13 поглавја. Во планот на Фенољо за објавување се појавуваат само расказите, не и романот, кој ќе биде објавен два месеца по смртта на авторот.

Што се однесува до хронотопот, станува збор за врнежливиот ноември 1944 г., за време на акцијата за чистење на теренот на фашистите во градот Алба и во нејзината околина. *Una questione privata* (*Привайно прашање*) е насловот што Фенољо го употребувал зборувајќи со својата жена за приказната на Милтон, иако лајтмотивот и можниот наслов на делото била песната *Далеку за облациите* (*Over the Rainbow*⁶).

Во средиштето на делото е ликот на партизан со англиско книжевно име – Милтон. Романот започнува со него, како ја гледа куката на Фулвија, девојката од Торино што ја запознал пред војната. Поттикнат од носталгијата, иако знае дека Фулвија не е таму веќе една година, оди во вилата и сака да ја види чуварката и да разговара со неа. Дијалогот со таа жена е од централна важност за текот на настаните во романот. Од неа дознава дека, кога доаѓал неговиот пријател Џорџо да ја посети Фулвија, тие сакале да се осамуваат. Жената алудира на тоа дека меѓу нив двајца имало поинаков однос одошто меѓу него и Фулвија. Тоа се однесувало особено на периодот од летото 1943 г., па сè до септември, до нејзиното заминување. Од тој момент го обзема апсурдната желба да дознае дали имало нешто меѓу девојката во која бил вљубен и убавиот и богат Џорџо. Тргува да го бара во неговата бригада за да го праша за природата на нивниот однос. Но, дознава дека го заробиле фашистите. Се

⁶ Песната што ја пееше Џуди Гарланд во филмот *Волшебникот од Оз* (1939).

обидува да го ослободи со размена со фашист. Сепак, принуден е да го убие фашистот што го заробил, затоа што тој во паника почнува да бега. Додека се обидува повторно да се пробие до вилата, овој пат за пак да ја препраша чуварката, да провери да не разбрал погрешно, налетува на група од 50 фашисти. Бега, но дали ќе им избега? Пред една шума ќе се струполи. Така завршува романот.

3.1 Автобиографските елементи и љубовниот триаголник

Милтон ги има карактеристиките на Џони од *Партизанот Џони*,⁷ како и на самиот автор, Фенољо. И тој е грд и вљубен во англиската книжевност. Во романот има многу интертекстуални упатувања. Би можело да се рече дека и „врската“ меѓу Милтон и Фулвија е чисто „книжевна“, бидејќи се одвива низ книжевноста, низ разговорите за литературата што ги водат, низ книгите што тој ѝ ги подарува, како на пример *Tessa of Ubervilovi*. Ѓ подарил и плоча што станала музичка подлога на романот, песната *Over the Rainbow*. Тој поради неа почнува да преведува од англиски, поради неа и пишува, таа му наредува да ѝ пишува писма. Кога била објавена книгата, сите што го познавале Фенољо во ликот на Фулвија ја препознале Бенедета Фереро, поточно Мима, како што сите ја викале. И таа подоцна им се приклучила на партизаните, во Косано, а по војната се омажила и отишла да живее во Рим. По војната останала пријателка со Бепе.

Освен Милтон, како што видовме, главни ликови се и Фулвија и Џорџо Клеричи. Најинтересната карактеристика на овие ликови, кои ги мотивираат сите движења на протагонистот, е дека тие ниеднаш не се појавуваат „во живо“, туку само во многубројните флешбекови на Милтон од времето на нивното дружење.

Фулвија е убава, богата и каприциозна. Кога се запознаваат, преку Џорџо Клеричи, Фулвија има 16 години и е избегана од Торино поради стравот од бомбардирањата. Има многу плочи и сака да чита. Низ флешбековите на Милтон, во детали се гледа различниот однос на Фулвија со Џорџо Клеричи: Милтон не танцува, па обично таа танцува со Џорџо, додека тој ги менува плочите. Во друг флешбек, особено суров, Фулвија игра тенис со Џорџо додека тој ги гледа, без пари да си купи пијачка, со цигара што ќе ја пуши цел ден и песна на Јејтс во џебот. Фулвија е константна фигура и во сите претходни редакции на романот, и го претставува неостварувањето на љубовните чувства на главниот лик, без притоа присуството на ривалот да има решителна улога во тоа (во *Приватниот ипрашање* видовме дека е тоа Џорџо), зашто девојката го одбива протагонистот и во претходните редакции, пред воопшто да се појави ликот на ривалот.

Темата на љубовниот триаголник е маргинална, смета Де Никола (De Nicola 1989: 160), и како да ѝ е подредена на мачната егзистенцијална ситуација на Милтон, кого Фулвија го прифаќа поради неговата интелектуална

⁷ Beppe Fenoglio. 1992. *Il partigiano Johnny* in *Romanzi e racconti*. Edizione completa a cura di Dante Isella, Biblioteca della Pléiade, Paris: Einaudi-Gallimard: 430-863. *Партизанот Џони* е најпознатиот роман на Фенољо, првпат објавен постхумно во 1968 г. кај издавачот Еинауди од Торино.

дарба, но го одбива поради неговата надворешност, непривлечниот физички изглед и поради скромното социјално потекло.

Романот е речиси целиот базиран врз гледната точка на Милтон:

Сеќавањата на Милтон се уште од почетокот суштината на ликот и ја скицираат неговата „книжевна љубов“. Шемата произлегува од настаните и од културата на самиот Фенољо: еден „триаголник“, повеќе романтичен отколку буржоаски (...) што личи на *Орканскиите височини*. (Bigazzi 1983: 77)

Бигаџи ќе направи анализа и споредба меѓу двата романа и ликовите на Хитклиф, Катерина и Џорџо Клеричи. Често ја нагласува неспособноста на ликот на Милтон да ја види реалноста, па понекогаш контрастот меѓу илузијата и реалноста станува дури ироничен: додека е во потрага по тоа „далеку“, не гледа што му се случува пред носот.

Каков е ривалот? Џорџо Клеричи е „убав“, „татин син“, не го сакаат во бригадата и го викаат „Свилени Пижами“ и Мате, но сепак, го сметаат за храбар партизан. По заробувањето, на Џорџо црно му се пишува, бидејќи, иако е од „бадолјанците“ (значи, од „сините“ партизани, не од „црвените“, и затоа има помалку шанси да го стрелаат), бил фатен со униформа и со оружје, за што следува смртна казна. Тоа ја прави уште потрескавична потрагата на Милтон по начин да го спаси, затоа што тој е единствениот што „знае“ и многу брзо би можел да биде стрелан.

Фенољо тука се опишува себеси од физичка гледна точка, но сето тоа не е доволно да го сметаме Милтон за двојник на писателот. Во однос на овој роман најмалку се поставувало прашањето на автобиографизмот на Фенољо, иако опишаните настани имаат врска со животот на авторот. Мислиме дека токму во овој роман Фенољо мајсторски успева да ја води „играта на огледалата“ меѓу протагонистот (кој веќе е лик што настанал од удвојувањето на еден лик, Џорџо, од претходните редакции на делото, во соперниците Џорџо и Милтон), раскажувачот, кој ни ги дава информациите што протагонистот не ги знае, или не сака да ги знае, или е во потрага по нив, и авторот што му дал на Милтон некои од сопствените карактеристики, но потоа го оставил на својата судбина.

3.2 Потрага по вистината како клучен дел од „приватното прашање“

Но утре ќе дознае. Не можеше веќе да живее без да знае, а особено не можеше да умре без да знае, во една епоха во која момчињата како него беа поблиску до смртта отколку до животот. Ке се откаже од сè, само да дојде до вистината... Денес одеднаш стана неупотреблив, половина ден или недела, или месец, сè додека не дознае. Потоа можеби одново ќе биде способен да направи нешто за своите соборци, против фашистите, за слободата. (Fenoglio 1992: 1032)

Во овие цитати јасно се гледа дека потрагата по вистината, односно „приватното прашање“, за Милтон станало поважно од „јавното прашање“, од самата борба за слобода. Таа останува неговата основна задача, но прво мора

да го најде Џорџо, мора да ја дознае вистината за неговиот однос со Фулвија: „Вистината. Партија вистина меѓу мене и него. Ќе мора да ми каже, како еден осуденик на смрт на друг“ (ibid., 1033).

Се гледа дека сите потези на овој лик се насочени кон тоа да ја „дознае“ вистината, да копа по минатото. Неговата потрага е очајничка по нешто што веќе се случило, а претставува пропаст на неговата љубов и на единствената сила што го држи во животот низ хаосот и насилството на војната. Во таа сè поопсесивна и поочајничка потрага се губат сите други цели на неговата борба. Постојаното присуство на смртта е многу важен фактор на неговата опсесија по вистината. Бидејќи, како што не може да живее без вистината, не може да умре без неа, во епохата во која е многу полесно да се умре одошто да се живее. Затоа,

неговата опсесија е како безумна пружина што го тера да се движи во целосната осаменост низ еден свет веќе сам по себе лишен од смисла. Неговите движења, во еден пејзаж нурнат во магла и мраз, имаат во себе нешто слепо, небаре се водени од некоја невидлива и непријателска сила; соборците, местата што ги допира, настаните во кои учествува, остануваат туѓи за него; важно е само непоколебливата упорност на неговата потрага, желбата да дознае нешто што ќе мора да го повреди и да го фрли во очај, но што тој нема да стигне да го дознае. (Lagorio 1970: 110)

Приватној прашање, според многумина, претставува најзначајно дело инспирирано од темите на движењето на отпорот и на ослободувањето.

Во писмата на режисерот Квести и на издавачот Гарсанти,⁸ Фенољо јасно ги изложува своите намери во врска со целта и структурата на овој роман. Накусо, тој сака во една единствена епизода да се обиде да ги внесе сите елементи и аспекти од граѓанската војна. Од неколкуте редакции на романот можеме да заклучиме дека Фенољо многу се премислувал во својата елаборација. Зошто авторот толку пати чувствува потреба сè да смени? Кога конечно со сигурност го определил приватното прашање/потрагата како централен мотив на делото,

проблемот ќе биде првенствено во тоа да стигне до ригорозна тематска концентрација преку елиминација на сето она (документаризам, на пример, и премногу раширените флешбекови) што може на некој начин да ја забави драматичната тензија на потрагата (*quête*). (Saccone 1988: 138)

Саконе зборуваше за *quête*, а Калвино⁹ веќе потсети на витешките романи, особено на *Бесниот Орландо*, во кои потрагата е клучниот елемент.

Ова е, како и *Партизанот Џони*, одличен авантуристички роман: Милтон е во потрага по нешто (по вистината), но за да дојде до неа е во потрага по некој (прво по Џорџо Клеричи, а потоа и по некој фашист што ќе го замени за

⁸ Писмата ги собрал и ги објавил Лука Буфано: Fenoglio. В. 2002. *Lettere 1940–1962*. Alba: Fondazione Ferrero.

⁹ Калвино ова го напишал во прочуениот предговор на својот роман *Патека кон пајаковите гнезда* во изданието од 1964 година кај издавачот Еинауди од Торино. Првото издание на овој роман, кај истиот издавач, е од 1947 година.

него), и сето тоа се одвива во Алба, додека непријателот го чисти теренот од партизаните, значи и гонителот е гонет.

Ова е роман и за крајот на една илузија, која сите знаеме дека била илузија „исфрлување од замислениот рај, или поточно, од неговите врати“ (ibid., 142). Тоа што го придвижува не е љубомората, туку суштината е во таа илузија, единствената што го држи во животот,

потрага што всушност има функција да го одложи, низ трескавична активност, неизбежното препознавање, (...) откритие пред кое е смртно опасно да се отворат очите: Медузата пред чијшто неиздржлив поглед се претпочита секако бегство. (ibid., 142)

Значи, потрагата на Милтон по вистината би можела да се толкува како бегство од неа.

На крајот од романот се случува бегството на Милтон од фашистите и тоа претставува една од најубавите сцени што ги напишал Фенољо. На последната страница, додека бега од фашистите, ѝ вели на Фулвија во мислите: „Фулвија, само што не ме уби!“ (Fenoglio 1992: 1127) Интересно е, но не и невообичаено, тоа што Фулвија се појавува токму кога размислува за смртта. И фашистите и Фулвија можат да го убијат, но за него претставуваат и причина, можеби единствената, за живот.

Милтон веќе знае дека Фулвија не го сака. Од флешбековите од минатото, од описите на ситуациите, раскажувачот ни дава ситуација во која на сите сè им е јасно, освен на протагонистот. Така се чини. Смртта го надвиснува целото ова дело без надеж, како облаците што без прекин го покриваат небото. Веќе рековме, според Саконе, потрагата по вистината е само одложување на соочувањето со вистината. Како што се доближува моментот на смртта, така ликот веќе не може да живее без конечната пресметка со илузиите. Затоа не е случајно тоа што во *Привајношто прашање* се случува една од најпарадоксалните можни ситуации – на потрага што не сака да го најде она што го бара. „Неслучајно романот почнува со откритие на нешто што овој лик отсекогаш (...) го знаел: дека Фулвија не го сака. Оттука доаѓа лажната потрага – како онаа на Сизиф – без надеж“ (Saccone 1988: XII).

3.3 Војната како изговор

Привајношто прашање ја подели критиката. Еден дел од критичарите во овој роман гледаат класик, други сметаат дека со ова дело Фенољо, во основа, ја сквернави својата вокација на писател на војната. Едно од основните прашања околу кое се кршат копјата е дали во *Привајношто прашање* има неурамнотезеност меѓу двете теми што се преплетуваат во авантурата на Милтон и дали оригиналноста на ова дело треба да се бара во дијалектичката и, истовремено, хармонична врска меѓу сентименталните и воените причини.

Во односот меѓу овие два мотива, сентиментално-љубовниот се чини дека превладува и тоа им пречи на идеолошки настроените критичари. Тие сметаат дека со тоа другиот мотив, оној на движењето на отпорот, се сведува на изговор, на потпора. Лајоло не се согласува со констатацијата дека партизанската

војна во ова дело е само изговор. „Без тој изговор романот не постои. Тензијата на потрагата по вистина за Фулвија е сета поврзана со таа атмосфера. (...) Милтон е љубоморен на знаењето, не на Клеричи“ (Lajolo 1970: 109).

И ова е првиот роман во кој Фенољо ја наоѓа жената, не сексот. Жена што никогаш не се допира, што постои само во сеќавањата, како меморија, како несигурност. Па, сепак, оваа слика ја проникнува секоја страница на оваа книга. (ibid., 110)

Благодарение на ова преплетување на мотивите, Валтер Мауро го споредува романот со *Последниот ѝисма на Јакојо Орџис* од Уго Фосколо. Но, според него, наспроти она што се случува во *Орџис*, кај Фенољо приватното прашање ќе го надвлее јавното, односно војната. И ние се согласуваме со тезата, како што, впрочем, вели и самиот наслов на делото, дека „приватното прашање“, односно вљубеноста на главниот лик во овој роман, превладува над прашањата поврзани со војната. Мауро ја нарекува Милтоновата потрага „нервозна и халуцинантна“ (Мауро 1972: 95), која го доведува до смрт. Ние не сме сигурни дека тој умира, туку сметаме дека Фенољо намерно остава крај што може да се толкува на повеќе начини, како што, всушност, прави и во двете верзии на романот *Парџизаној Цони*.

Приватната приказна на протагонистот се преплетува на начин што не е механички со претставувањето на околината, на животот, на обичаите, на партизанските битки. Не би можело да се рече дека тој дел од партизанскиот живот е само изговор за да ја прикаже љубовната случка. Реалноста е дека двата мотиви – љубовниот и мотивот на движењето на отпорот, имаат потреба еден од друг, заемно се осветлуваат, во едно навистина успешно спојување, ретко во расказите од овој вид.

3.4 Улогата на љубовниот мотив во крајот на романот

Габриел Педула на темата на смртта на протагонистот во *Привајнојо ѝрашање*, а и воопшто во делата на Фенољо, ѝ посветил цело поглавје во својата книга за Фенољо, *Подолџојој ѝајѝ*. Тој вели дека секојпат кога Фенољо не знае како да ја заврши книгата, на крајот го избира најрадикалниот и најнасилен пат, односно го убива протагонистот (Pedullà 2001: 120). Во критиката по ова прашање постојат две „школи“: оние што мислат дека *Привајнојо ѝрашање* не е завршена книга (Џорџо Барбери Сквароти, Марија Корти, Давиде Лајоло, Цина Лагорио), па следствено на тоа – Милтон не е мртов, и оние, како Педула, што мислат дека смртта на Милтон е единствениот логичен исход од лудата трка на крајот од книгата, на лудата трка од моментот кога дознава за Фулвија (ibid., 125). Значи, и крајот, односно смртта на протагонистот, е поврзан со љубовното прашање.

Судбината се остварува. Уште од почетокот, уште од моментот кога ќе ја открие врската на Фулвија со Џорџо, Милтон само ќе се врти во празно во потрага по куршумот што ќе го потврди она што веќе им е јасно на сите читатели. Единаесет поглавја Смртта му остава време да стане свесен за сопствениот

пораз и за рушењето на сите илузии, и сега дури би можело да се рече дека не го убиле куршумите, туку празнината и очајот на животот без Фулвија. Во меѓувреме: пауза, одложување, кошмар што ја придружуваат последната агонија на осудениот. (ibid., 129)

Во однос на прашањето колкава „тежина“ во романот има љубовниот мотив за романот, па и за смртта на протагонистот, би рекле дека овој роман претставува пресврт во пишувањето на Фенољо. Тој и понатаму ѝ останува верен на партизанската тематика, но во неа вметнува љубовен мотив, кој станува централен за целиот роман: тој го придвижува протагонистот, тој е причина за неговата смрт. Низ долгата обработка на темите, на мотивите, низ усовршувањето на стилот, Фенољо сфатил дека за војната може да зборува не само ако зборува за сè по ред, како во епосот на *Партизанотој Џони*, туку и ако тоа „сè“ го стави во четири дена на војната, во кои, патем, ликот ќе мисли на нешто друго.

4 Хемингвеј – модел за двајцата писатели

Познато е дека во италијанска книжевност немало модел за приказна со граѓанската војна во заднина. Виторини го имаше тој модел во еден од „своите“ американски автори: романот на Хемингвеј објавен во Њујорк во 1940 година, кој Виторини веќе во 1942 г. го прочитал и почнал да го преведува, како што ќе открие на 29 септември 1945 г. во првиот број на „Политекнико“,¹⁰ каде што на третата страница, пред првото продолжение на романот *За којо бијат камбаниите* во превод на Фоа и Севи, стоеше оваа белешка: дека во 1942 успеал да добие од Швајцарија примерок од *For whous the bells tolls* (sic), почнал да го преведува, но кога бил уапсен го загубил и не можел потоа да му се посвети поради илегалната борба. Овој роман е модел и за Фенољо,¹¹ особено во формата на кратките дијалози.

Постојат тематски сличности меѓу романот на Хемингвеј и *Љуѓе и нелуѓе*. „Како што веќе укажа на времето Марио Прац, и подоцна Доналд Хејни, заплетот во двата романи е структуриран околу епизодата на крајната жртва на протагонистот“ (Bonsaver 2008: 151–2). Сепак, според нас, има една голема разлика што ги одвојува романите на Хемингвеј и на Виторини: смртта на Роберт Џордан е херојска, ама и логична и неминовна според ситуацијата во која се нашла групата, додека Ене 2 сам ја создава безизлезната ситуација во која ќе загине. Хемингвеј често се споменува како модел и за пишувањето на Фенољо, за неговата техника на раскажување „низ приказни“, како што прави Хемингвеј со приказните на Пилар во *За којо бијат камбаниите*. И во *Привайношо прашање*, главната тема е токму вкрстувањето на приватниот живот и на вооружената борба, и ова е сигурно роман за жртвувањето на главниот лик, но не во таква благородна смисла како што е романтичниот херојски гест

¹⁰ “Il Politecnico” (1945-1947) – списание за политика и култура основано од Виторини.

¹¹ И во романите на Виторини и Фенољо, слично на ликот на Роберт Џордан, протагонистот е интелектуалец, алтер его на авторот, и се бори во граѓанска војна против фашистите.

на Роберт Џордан. Сепак, треба да се напомене дека и Роберт Џордан, како и Ене 2 и Милтон, со своите постапки извршуваат некој вид самоубиство со помош на непријателот. Точно е дека Милтон бега од фашистите, но исто така, точно е и дека тој веќе нема никаква работа во куќата на Фулвија, каде што ќе ги сретне (случајно?) фашистите. Ене 2 знае дека се доведува во смртна опасност ако чека, но чека зашто „можеби ќе дојде Берта“, иако нема никакви индикации ниту најава дека тоа ќе се случи. Неговиот гест е гест на нихилистичко отфрлување на животот од приватни причини и нема никаква врска со херојството.

5. Заклучок

Во споредбата меѓу романите забележливи се неколку елементи што ги спојуваат. Станува збор за дела чија централна тема би требало да биде Втората светска војна, а во кои е присутен – и во помала или во поголема мера пресуден – љубовниот мотив.

Во двата романа има автобиографски елементи: кај Виторини тие елементи произлегуваат од истата ситуација во која се наоѓаат во текот на војната тој и неговиот протагонист – како илегалци во окупираниот Милано, веќе десет години во врска со мажена жена, која нема врска со движењето на отпорот. За среќа, за разлика од романот, љубовната приказна на Виторини со Џована Вариско ќе има среќен крај. Кај Фенољо протагонистот Милтон (како и во сите негови други романи) ги носи карактеристиките на самиот автор, како во физичкиот изглед (грдо лице, висок, со долги нозе), така и во другите карактеристики: вљубен во англискиот јазик и книжевност, со скромно потекло, срамежлив итн. И ликот на Фулвија е препознатлив во неговиот живот, но не знаеме дали навистина постоела љубовна приказна меѓу него и Мима.

И двата романа имаат еден заеднички модел, романот на Хемингвеј *За коџо бијат камбаниите*. Кај Виторини сличноста е во мотивот на крајната жртва на протагонистот, на херојската смрт. Тоа е модел за Фенољо за раскажување „низ приказни“ и за кратките и природни дијалози.

Во однос на еротските елементи и сексот, тој кај Виторини се споредува со пустина, кога е само физички однос и кога не е поврзан со саканата жена, а се однесува и на самиот живот: и животот е пустина без љубената жена. Кај Фенољо воопшто не постојат такви елементи (барем не меѓу протагонистот и неговата сакана), односно љубовниот однос е платонски и чисто „книжевен“: се сведува на разговори за литературата, на слушање музика итн.

Кај двајцата писатели протагонистките, и покрај огромното влијание што го имаат, не се појавуваат „лично“. Кај Фенољо Фулвија се појавува во „флешбековите“ од времето на нивната дружба, а кај Виторини Берта е лик што тој го чека. Таа е симбол на надеж, на иднина, и кога таа во вториот дел од романот престанува да се појавува, ја нема ни надежта ни иднината.

Кај Фенољо таа „надеж“ е поврзана со една илузија. Целиот роман претставува луда трка во „потрага по вистината“, која протагонистот, всушност, не сака да ја најде, бидејќи би ја разбила неговата илузија, единственото нешто што го одржува во животот. Така, тој со „потрагата“ го одложува соочувањето

со вистината. Таква потрага во романот на Виторини не постои, но постои уште еден елемент што ги доближува двете дела: и двајцата протагонисти не можат да си го најдат патот кон иднината и во тоа се состои нивниот пораз. Следствено на тоа, и нивната смрт е логична последица на тој пораз, и двајца стануваат самоубијци „со помош на непријателот“. Значи, војната е изговор за смртта на главните јунаци, чија вистинска причина е љубовниот пораз и нерезрешените внатрешни конфликти (кај јунакот на Виторини).

Библиографија

- Bigazzi, R. (1983). *Fenoglio: Personaggi e narratori*. Roma: Salerno editrice.
- Bonsaver, G. (2008). *Elio Vittorini, letteratura in tensione*. Firenze: Franco Cesati editore.
- Calvino, I. (1991). *Prefazione 1964 al Sentiero dei nidi di ragno*, in *Romanzi e racconti*, Milano: Mondadori: 1185–1204.
- De Nicola, F. (1976). *Fenoglio Partigiano e Scrittore*. Roma: Argiletto editori.
- De Nicola, F. (1989). *Introduzione a Fenoglio*. Roma-Bari: Laterza.
- De Nicola, F. (2014). Uomini e no: modello (mancato?) di romanzo resistenziale. *Studi goriziani*, Vol 107: 50–59.
- Fenoglio, B. (1992). *Una questione privata in Romanzi e racconti*. Paris: Einaudi-Gallimard: 1009–1127.
- Lajolo, D. (1970). *Pavese e Fenoglio*. Firenze: Vallecchi.
- Mauro, W. (1972). *Invito alla lettura di Beppe Fenoglio*. Milano: Mursia.
- Noventa, G. (1960). *Il grande amore in 'Uomini e no' di Elio Vittorini e in altri uomini e libri*. Milano: All'insegna del pesce d'oro.
- Pedullà, G. (2001). *La strada più lunga. Sulle tracce di Beppe Fenoglio*. Roma: Donzelli editore.
- Saccone, E. (1988). *Fenoglio. I testi, l'opera*. Milano: Einaudi.
- Vittorini, E. (2010). *Uomini e no*. Milano: Oscar Mondadori.
- Vittorini, E. (2008). *Letteratura arte società. Articoli e interventi 1938–1965*. Torino: Einaudi.
- Виторини, Е. (1956). *Луѓе и нелуѓе*. Скопје: Кочо Рацин. [Vittorini, E. (1956). *Luѓe u neluѓe*. Skorje: Kočo Racin.]

ПОВЕЌЕСЛОЈНА ТВОРЕЧКА АКТУАЛИЗАЦИЈА (ПОЕТСКИОТ ДИСКУРС ВО ДВОЈАЗИЧНАТА ЗБИРКА МЕЛАНХОЛИЈА ОД ЕРОЛ ТУФАН)

Искра Тасевска Хаџи-Бошкова
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
iskra.tasevska@flf.ukim.edu.mk

Текстот се занимава со истражување на проблемот на творењето на два различни јазика, што истовремено го актуализира и прашањето за припадност на авторот. Фактот дека поетот Ерол Туфан е дводомен поет, кој е роден и дејствува извесно време во Македонија, а потоа и во Турција, умешно творејќи и на македонски и на турски јазик, не може да понуди темелно разрешување на загатката за поетовата онтолошка припадност, која во овој случај се изразува низ поседувањето на една специфична „номадска свест“, сфатена како хуманизам во неговиот изворен облик. Двојазичната поетска збирка *Меланхолија/Melankoli* задира во она што се нарекува „транслингвално пишување“, односно „себепреведување“, како одраз на играта на различните јазични кодови, претставувајќи текст што е, всушност, динамична манифестација на повеќе аспекти од творечката личност. Во таа смисла, себепреведувањето, кое претставува можност за создавање нешто повеќе од едноставен јазичен еквивалент (бидејќи е во прашање креирање на творечкото себство на другиот јазик), недвосмислено го поставува проблемот на обликувањето на личноста наспроти нејзината конструкција во другиот (туѓ) контекст. Визијата за поетот преселник, транскултурализмот и авторовите поетички размисли ја прават поезијата на Ерол Туфан неодминливо четиво, кое е суштински дел од македонската литература, умешно избегнувајќи ги стапиците на лингвистичкото кодирање и неговите ограничувања.

Клучни зборови: дводомни автори, Ерол Туфан, себепреведување, транскултурализам, лиминалност

MULTILAYERED CREATIVE ACTUALIZATION (THE POETIC DISCOURSE IN THE BILINGUAL COLLECTION *MELANCHOLY* BY EROL TUFAN)

Iskra Tasevska Hadži-Boškova
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje
iskra.tasevska@flf.ukim.edu.mk

This paper analyses the problem of bilingual authorship by taking into account the question of the author's cultural affiliation and nationality. Erol Tufan is a poet that was born and raised in Macedonia, and after moving to Turkey continued to write in both languages (in Macedonian and Turkish). Since his poetic activity is manifested in two languages, the question about the poet's ontological affiliation is being raised, which in this case can be explained by the term "nomadic consciousness", understood as a purest form of humanism. The bilingual collection of poems *Melancholy* highlights the phenomenon called "translingual writing", or "self-translation", as a reflection of the game of various linguistic codes, creating a text which is dynamic manifestation of several aspects of the poetic personality. In that sense, self-translation is a possibility of manifesting something more than a simple language correlate, since it is an act of creating a poetic self into another language. This fact poses the problem of the construction of author's personality in the other (foreign) context. The vision of the poet as a nomad, migrant, the transculturalism and the author's poetic reflections make Erol Tufan's poetry an essential reading that belongs to the Macedonian literature, successfully avoiding the traps of linguistic coding and its limitations.

Keywords: bilingual authors, Erol Tufan, self-translation, transculturalism, liminality

Јазикот и вдоменоста како специфични феномени

Проблемот на творењето и творечките манифестации претставуваат исклучителен интерес на книжевната наука, која се осврнува и кон прашањата за припадноста и домовноста на авторите, особено кога се во прашање автори што егзистенцијално, духовно и поетички припаѓаат на различни културни средини. Поврзаноста на јазикот и домовноста на еден автор се исчитува како во рамките на еден одделен национален тек така и во однос на поширокиот контекст на светската литература, која како жариште ги прифаќа различните манифестации на творечкото себство. Оттука, се чини сосема оправдана констатацијата дека е поетот темелно невдомен, неомеѓен од контекстот и од јазикот (медиумот) кој ги актуализира неговите стремежи, со оглед на фактот дека „творечката егзистенција (...) е секојпат устремена кон повисокиот, повистинитиот, поубавиот Дом“ (Шелева 2005: 19). Прашањата што ги отвора творењето на еден автор во различни културни контексти се поставуваат во рамките на т.н. „методологија на дводомноста“, која своите анализи ги насочува главно кон истражување на условите, односно причините (Радически 2011: 133) што ги мотивирале авторите да живеат, односно да творат во различни национални и културни традиции. Поетот и неговиот свет се несомнено поврзани со средината што го обликува поетовото искуство или, подобро речено, со начинот на кој неговото искуство било формирано во одреден контекст, без притоа да се почувствува таквото дејствување, кое најчесто се затскрива зад доминантните обележја – јазикот и нацијата. Македонската литература од 19 век е добар пример за тоа како културната средина го обликувала искуството на авторите кои понекогаш биле принудени, во дадените околности, да творат во поинакви култури, кои, пак, ја наметнувале својата доминација преку употребата на нивниот јазик или национална припадност наспроти изворниот, македонски културен контекст. Иако тоа не е правило, стратегиите преку кои дејствуваат културните влијанија не се секогаш рамноправни, што често доведува до афирмирање или фаворизирање на една традиција во однос на друга.

Фактот дека поетот Ерол Туфан е доводомен поет, кој е роден и дејствува извесно време во Македонија, а потоа и во Турција, вешто творејќи и на македонски и на турски јазик, не може да понуди темелно разрешување на загатката за поетовата онтолошка припадност, која во овој случај се изразува низ поседувањето на една специфична „номадска свест“. Таа, на одреден начин, значи „неприфаќање на кој било идентитет како перманентен“ (Мојсва-Чепишевска 2020: 117). Оттука, поетските доживувања на Туфан се целосно осмислени низ аспектирањето на миграциите и на духот (меланхолијата) како трет суштински елемент на дијадата тело – душа, кој ја осветлува затскриената страна на „номадскиот субјект предаден на играта“ (Павловски 2020: 48). Природата на творечките стремежи на Туфан не може да се поистовети со романтичарската растргнатост на дводомните поети меѓу родниот крај и туѓината, бидејќи кај него станува збор за една специфична „културна

боемија“ (Николовска 2021: 38), која претставува директен резултат од неговото одлично познавање на светскиот културен контекст, чиј дел недвосмислено претставува и самиот тој. Во таа смисла може да се прочита Туфановата фасцинација од творештвото на Радован Павловски, кој „не формира дом за себе во онаа традиционална статична форма во селото на осамениот врв. Неговиот дом е целиот свет, а клучот е песната и боемската природа на овој од Бога надарен громовник“ (Туфан 2021: 29). Оттука, јасно е дека проблемот на припадноста на поетското творештво на Ерол Туфан кон одреден културен контекст е, всушност, можност да се реактуализира космополитизмот како највисок човечки идеал, кој ги брише претпоставените граници во име на едно општочовечко обединување, во најдобрата смисла на тој збор. Феноменот наречен поетско себство ги надминува наметнатите граници на постоењето во одредена (и, најчесто, прецизно маркирана) културна средина, која се брани од туѓите влијанија, истакнувајќи ја својата специфичност и единственост. Слично како што „јазичната алхемија“ на Туфан „фактографското го претвора во визуелно, имагинарно и фикциско“ (Кулавкова 2021: 85), така и неговата поезија го вмрежува јазичниот и културниот контакт во рамките на сеопштото светско наследство. Тој феномен се исчитува и низ визијата која се симулира преку двојазично пренесената поетска порака, што претставува особен дострел и специфичност на поетската збирка *Меланхолија/Melankoli*, како потесен предмет на нашата анализа.

2 Во мрежата на јазичните кодови

Творењето на два различни јазици, кои се чувствуваат како доволно пријатни и автентични престојувалишта во кои може да се отелотвори авторовото себство, претставува исклучителна привилегија на дводомните автори. Сепак, дури и тоа се покажува како недоволно, бидејќи индивидуалниот креативен потенцијал постојано се стреми да ги надмине претпоставените граници, независно од тоа каква е нивната природа. Во таа смисла, двојазичната збирка *Меланхолија/Melankoli* овозможува да ѝ се пристапи на поетската визија на различни начини, зависно од тоа кој е јазикот од кој тргнува читателот при допирот со книгата. Познавањето на двата јазици недвосмислено ни ја открива дискретната тајна што е импрегнирана во неа – постоењето на две различни поетски есенции. Во таа смисла, поетската збирка *Меланхолија/Melankoli* задира во она што се нарекува „трансјазично (транслингвално) пишување“, односно „себепреведување“ (Wilson 2012: 48-49), што покажува како играта на различните јазични кодови создава динамична корелација на повеќе аспекти од творечката личност. Во таа смисла, себепреведувањето, кое претставува можност за создавање нешто повеќе од едноставен јазичен еквивалент (бидејќи е во прашање креирање на творечкото себство на другиот јазик), недвосмислено го поставува проблемот на обликувањето на личноста наспроти нејзината конструкција во другиот (туѓ) контекст. Но, што се случува кога се работи за творец што не се наоѓа во вториот културен контекст како иселеник, туку е, всушност, повратник во таа култура, која е изворно (традициски) втемелена во неговото битие? Токму ова е случајот со Ерол Туфан, кој

заминува во Турција во 1992 година од лични причини и со тоа ја обновува врската со семејната културна традиција. Тој процес несомнено остава траги врз неговата творечка личност, во која проникнува хетероглосијата како резултат од живењето во различните културни сфери. Тоа значи и привилегија и одговорност за авторот, поставен и како толкувач и како културен медијатор (Wilson 2012: 58). И покрај тоа што, формално, ние сме навикнати да го гледаме процесот на преведувањето како нешто што значи втор живот за еден текст, обезбеден од друг, надворешен фактор, случајот со конвергенцијата на различните лингвистички димензии во едно творечко себство го поставува прашањето како повеќеслојно. Тука недвосмислено се преиспитува основаноста на тврдењето за креативната интенција како примарна и спонтана наспроти трансформирачкиот потенцијал на преводот (Benjamin 2007: 76–77). Пренесувањето на сопственото творечко себство на различни јазици и во поинакви културни контексти обезбедува извесен степен на слобода (Yu 2012: 74), во форма на трансгресија на општествените и на политичките рамки, со силата и живоста на пишаниот/изговорениот збор.

Себепреведувањето како егзистенција во две различни културни сфери значи и постоење во една лиминална и/или загрозувачка позиција. Како што истакнува Сузан Баснет (Bassnett 2007: 22), таа поставеност на преведувачот во т.н. „ничија земја“, која е отворена кон различни пречекорувања и бришења на границите, во суштина, ги преиспитува творечките интенции и можноста тој да го стабилизира сопственото себство среде импулсите што меѓусебно се проникнуваат. Во таа смисла, јасна е метафората на Бенјамин за т.н. „јазик на вистината“, како средиште во кое се допираат различните идиоми и како теоретска можност за искажување на последниот збор, кој би ја исцрпил сета вистина во јазикот и од него. Специфичното движење на авторот среде јазиците во кои е втемелено неговото битие може да се согледа и низ исказот на Борхес, кој упатува на фактот дека „писателот ги создава своите претходници“ (Foulcault 1977), во смисла на начинот како појавата на едно дело ги модифицира претпоставените и стабилизирани вредности што им се припишуваат на делата од една литературната традиција (независно од тоа дали е таа перципирана од гледната точка на авторот), но и како тоа ги овозможува идните пројави. Активното пренесување на творечкото себство на повеќе јазици значи еден вид активен дијалог со светската културна традиција, која не може да се ограничи во својот дифузен и повеќенасочен тек. Тоа не е само израз на одредена политичка стратегија (во смисла на начинот како творечката интенција се врамува во, условно, туѓиот или поинаков контекст) туку тоа е и манифестација на неможноста да се омеѓи смислата, која често ги надминува границите поставени од јазичните средства. „Верноста и слободата“ (Benjamin 2007: 79), како две противречни тенденции што мора да се рефлектираат при пренесувањето на значењето од еден јазичен систем во друг, во суштина значат можност за реинтерпретирање, ослободување на смислата од стегите на едниот и на другиот јазик во идеалниот меѓупростор на „чистиот јазик“, во кој би се исцрпиле сите конотации на еден збор. Тоа е таа „еквиваленција во разликата“ при меѓујазичниот превод за која зборува Јакобсон (Jakobson 2000: 114), а која, во суштина, значи дека степенот на

преводливоста на еден текст е врамен во стратегиите и во параметрите на пошироката културна средина за која станува збор.

3 Поетското себство како повеќеслоен феномен

Проблемот на дијалогот на двете културни сфери во творечкото себство – во смисла на етичката насоченост на себството, кое е пошироко од субјективното „јас“ (Рикер 2004: 189), вдомено во нив на речиси идентичен начин, можеме да го согледаме во редица песни од збирката *Меланхолија/Melankoli*. Особено е интересно да се разгледа начинот како тие ја поставуваат под прашање корелацијата меѓу творењето и пренесувањето на значењето на друг јазик, особено што и двете дејства се втемелени во истата личност. Притоа, во песните е минимално присутна онаа анксиозност од пренесувањето на себството во различните идиоми (Ўи 2012: 68), која се поврзува со фактот дека перцепцијата на доминантната културна средина е секогаш наклонета кон творење и изразување во рамките на едниот, соодветен и избран јазик. Тоа би значело дека творечкиот импулс недвосмислено се идентификува со припадноста кон тој (еден) јазик на кој авторот чувствува дека е природно (нежно) да се твори. Но, што кога авторот е втемелен подеднакво во повеќе културни традиции и не може да се каже која била првата во која се родил како творец? Ова е прашањето што како клучно се отвора при читањето на поетската збирка на Ерол Туфан, а постоењето на паралелни текстови на двата јазика (македонскиот и турскиот) ја засведочува афирмативната визија за неограниченоста на творечката интенција. Поетот се поставува како меѓник, во чие средиште флукутираат различните културни влијанија, кои се изразуваат на непосреден и иновативен начин.

Визијата за двата истовремени тека, обликувани од историски блиските културни традиции, може да се дофати дури и само ако се погледне изданието на збирката. Станува збор за еден буквален и метафоричен приказ на корелацијата меѓу лицето и опачината, втемелена во природата на сите нешта. Како што се тие дел од една единствена целина така и песните на двата јазика се дел од иманентната поетска визија. Притоа, она што особено импресионира е начинот на кој поетската имагинација се преобликува, не задирајќи толку во природата на лингвистичките релации меѓу двата јазика колку во интенцијата на авторот да врами иновативни елементи во означувачкиот процес на соодветните јазици. Тука повторно се отвора прашањето за потребата од таквото сопоставување на двата идиоми, кога секогаш постои можноста да се втемели искажаното во рамките на еден доминантен јазичен (културен) контекст. Делумно објаснување на овој процес ни нудат песните „Преселник“ и „Камчето од Вардар“. Песната „Преселник“ го содржи поимањето на преселникот како човек што самиот го избира својот егзил, барајќи го „еликсирот на вечниот живот“ (Туфан 2020: 38), додека во песната на турски јазик (“Göçmen artist”) се истакнува фактот дека е тоа „уметникот преселник“. Тој елемент, кој изгледа незначително, во суштина, предизвикува преосмислување на кружното движење на преселникот, кој во младоста се преселува, бидејќи е поттикнат од копнежот по непознатото и по величественото, а потоа повторно се враќа

назад, потврдувајќи ја неможноста да се оддели од татковата куќа, односно од родното огниште. Оваа претстава за цикличното движење меѓу домот и непознатото, без нивно конечно определување на оската на спротивностите, како метафора за животот воопшто, го втемелува и поимањето за паралелното живеење во различните идиоми. Развиеноста на структурата на песната на турски јазик сведочи и за дискретната автопоетика, која е пренесена низ поетската слика за вечната потрага на уметникот на зборот по сопственото творечко себство. „Taşıdığım umudu ateşe döndüremedim, dedi / Dolaştım, o sahne senin bu sahne benim / Nice rollere büründüm / Kendi yüzümü bulamadım“ (Tufan 2020: 40). Во тој контекст се истакнува метафоричното „обвивање (нагнување) со различни ролји (улоги)“, кои го истакнуваат поетовото хибридно себство и неговата крајна невтемеленост.

Феноменот на поетот преселник, чија судбина е завештание од некои претходни времиња (бидејќи тој е предодреден да мине голгота), е фасцинантно предаден во песните „Камчето од Вардар“ / “Vardar’da bir çakıl taşı”. Тука се отвора и прашањето за пресоздавањето на текстот при јазичниот трансфер, како акт на читањето и на пишувањето (Rossi 2018: 46), што задира во клучните аспекти на реконструирањето на изворникот и на преведениот текст (што во случајов потешко се одредува, потенцирајќи ги бесконечните двонасочни релации). Претставата за начинот како текстот комуницира со културната средина кон која е насочен, во овој случај е симулирано преку одредени директни сигнали. Таква е, на пример, метафората за истекувањето на водата како враќање кон извориштето на цивилизациите, кое во песната на македонски јазик е претставено преку вградувањето (врамувањето) на наносот (поетовото себство) во културната традиција, позната на овие простори од Александар III Македонски до денес. Преку синегдохата (камчето од Вардар) е пренесена свеста за судбинската одреденост на редица македонски жители од Полошко, кои се појавуваат како средишта за интерференцијата на цивилизациите. Во таа смисла, текстот корелира со актуелните концепти што се примарни и активни во свеста на читателот од македонската средина. Од друга страна, во песната на турски јазик Туфан истакнува еден поинаков феномен, кој за турскиот читател е поиндикативен во однос на значењето на Александар III Македонски за светската култура. Во случајов, тоа е метафоричното дополнување што „камчето“ го прави кон египетскиот обелиск, поставен во 4 век во Константинопол (Истанбул) од страна на римскиот император Теодосиј I, со што „наносот“ се врамува во напластеното културно наследство на турската културна сфера. Истанбул како средиште на безброј импулси од различни културни средини и периоди овозможува афирмирање на ваквите процеси. Во овој контекст можат да се прочитаат нијансите на специфичната интеркултурна комуникација, која во првиот случај значи продолжување на текот на движењето од извориштето кон обновениот центар на случувањата (Истокот), а во вториот врамување во постојниот хибриден тек на напластени културни влијанија во еден поширок регион.

Визијата за творечкиот процес доминира во голем број песни од збирката *Меланхолија*, но во тој поглед е особено илустративна истоимената песна. Таа е автопоетичка во својата суштина и манифестира дискретни квалите-

ти на ниво на стил и на поетски израз, зависно од лингвистичкиот медиум низ кој се пренесува. Тука се забележува она што се нарекува модус на читањето, кој е особено специфичен за начинот како се чита текстот кога тој доживува премин од еден лингвистички феномен кон друг. Во таа смисла, пренесениот текст од еден јазик на друг (литерарен и нелитерарен) може да биде прочитан низ потенцирање или пренебрегнување на фактот дека е преведен (Boase-Beier 2014: 28). Со оглед на својствата на поезијата на Туфан, која ја замаглува границата меѓу она што се нарекува изворен текст и превод, песната „Меланхолија“ завлегува конкретно во суштината на творечкиот процес. Песната на македонски јазик ја потцртува необичната природа на меланхолијата, која го обзема творецот како креативен порив, манифестиран во согласност со нејзината необична појава – „парчосана нимфа“, односно „жена со црн превез на лицето и жолт тен“. Наспроти таа развиена претстава, во истоимената песна на турски јазик се забележува ставањето акцент на дејствувањето, односно на феноменот на внатрешниот дијалог, кој го поттикнува појавата на меланхолијата. Она што феминистичките критичарки го разгледуваа како доминантен аспект на меланхолијата, сфатена во врска со исклучително потенцираната машкост и односот со суперегото (Schiesari 1992: 92), може да се прочита и во творештвото на Туфан, и тоа на два начини. Од една страна, тоа е потврдувањето на творечкото себство наспроти женската природа на меланхолијата, а од друга страна, тоа е активната проекција на суперегото (односно на потенцираниот интелектуален потенцијал, умот, кој го „продлабочува“ внатрешниот глас на творецот за тој да произведе вистинска размена, т.е. дијалог). Во таа смисла, меланхолијата како феномен во поетската визија на Туфан е нешто повеќе од едноставен поттик за манифестација на творечкиот нагон и потенцијал, независно од родовите аспекти. Таа ја проблематизира авторовата втемеленост во светот, но и во неговиот симболичен ред, кој има тенденција да ги отфрла личностите и појавите што се стремат да егзистираат некаде на меѓата, како невтемелени, хибридни, разнолики. Допирот со меланхолијата за авторот значи одлука да се предаде на незапирливиот творечки порив, кој го засилува постојаното преиспитување на сопствените сили и можности.

Одлична метафора за поетот и за значењето на зборот претставуваат песните „Молк“ / “Sükût”. И покрај тоа што феноменологијата на зборот е откриена во светлината на поврзувањето на луѓето и животот воопшто, зборот ја потенцира потребата на човекот од молкот, кој, како јадро во кое се генерира поривот, ги определува суштествените настани од човековиот живот. „Повратокот е секогаш поплочен со молк / *Kavuşmamız için sükutu beklemeliyiz*“ (Туфан / Tufan 2020: 11, 12). При споредбата на овие два стиха, израснува една нијанса на значењето, која зборува индиректно за начинот на кој се рефлектираат поимањата на Туфан за овој мошне важен феномен. Во првиот пример молкот е нужен за враќањето, буквално и метафорично, кое на мошне видлив начин се вткајува во поетиката на преселбите на Туфан. Во вториот случај, пак, молкот недвосмислено ја условува средбата, не само на две битија во животната стварност туку и на едно креативно ниво, што индиректно упатува на средбата на творечкиот гениј со повисоката инстанција (суперегото / Бог /

меланхолијата), како желба за етаблирање на неговата исклучителна позиција во културната средина, која не може да се определи на очекуваниот начин (просторно или временски). Оттука, во песните „Исчекување (на кандидатот за поет) / Bekleyiş“, Туфан ја разоткрива човековата потреба да го идентификува или да го отелотвори творечкото себство, кое ја трансцендира таквата перспектива и се поставува само како една „можност“ за поезија, за стихови. Песната повторно ја варира поетовата егзистенција на две рамништа, поставувајќи ја, од една страна, во врска со молкот, а од друга страна, во дискретна релација со „новиот збор, создаден од љубовниот танц / на ветрот и карпата / измиен од ударите на крупните капки вода“ (Туфан 2020: 14). Тој збор е, во суштина, сфатен како изворен, недопрен, жив (“sahipsiz, dokunulmamış, canlı söze varmak istiyogum”), што фрла светлина врз целокупниот творечки процес, кој трага по неистрошени, нови, необични зборови и контексти. Песната истовремено ја потенцира лиминалната позиција на уметникот, кој е постојано во ситуација да биде „номиниран кандидат за поет / и вечен бдејач над туѓите радости“. Таквото сфаќање на чекањето како еден чекор кон потврдувањето, односно кон крајната вистината, независно од нејзината релативност, во фокусот ја поставува креацијата како модус на постоење, нејзината вечна присутност и потенцијал кој не може да се исцрпи.

Една интересна компонента во поетското доживување на Туфан претставува дескриптивноста, која во ниеден случај не е цел самата за себе. Тој елемент во неговата поетика е секогаш врамен во еден подлабок егзистенцијален контекст, кој отвора суштински, т. е. општочовечки прашања за животот, смислата и постоењето. Индикативна е, во тој контекст, песната „Зимска птица“, во која претставата за зимската птица што не заминува во потоплите краишта ја дополнува сликата за поетот, кој е оставен на милост и немилост токму поради тоа што ги преиспитува клучните феномени на човековата егзистенција. Песната на турски јазик (“Kış kuşu”) ја преобликува таквата проблематична поставеност на поетот во една издиференцирана слика за творецот, кој е целосно посветен на верноста кон вистинските вредности, сфатена како бегство од животот и од предметната стварност. “Ah, ne desem ki ben / Gerçek hayattan kaçan / Kitaplar ve düşünceler / Dünyasında / Gönüllü köleliğe razı olan?” (Tufan 2020: 27). Слично, во песните „Дрво“ / “Ağaç”, визијата за поетовата состојба и дејствувањето на имагинацијата е метафорично отсликана преку претставата за дрвото, кое се појавува како елемент во поетовата фантазија и во соништата, а всушност, ја носи неговата душа, во смисла на анимистичките претстави и нивните значења. Дрвото е, истовремено, метафора за изминатото време, за истрајноста пред искушенијата, за самувањето на човекот и на поетот, добивајќи ги обележјата на едно бесконечно трагање и прикрепување на својата смисла кон трагите од различните облици, обележени со протекувањето на времето. Поетот е „човекот со три души“, чие постоење е определено од проникнувањето на трите димензии што бесконечно се приближуваат, никогаш целосно не спојувајќи се. Поетската егзистенција е секогаш на едно повисоко ниво, како трансценденција во „долината на сенките“, односно како совршена кулминација на амбиваленцијата на телото и душата.

4 Поезијата како втор живот

Импресивниот потенцијал на уметничкото сликање и доживување на Ерол Туфан сведочи за моќта на неговиот поетски збор, кој го напушта вообичаениот контекст во кој се појавува и бесконечно ја варира смислата. Во неговата двојазична поетска збирка, корелацијата на двата идиоми подразбира и активна релација на двете претставени стварности. Притоа, Туфан ги избегнува стапиците на „одомаќинувањето“ и „отуѓувањето“ (Venuti 1995: 20) на текстот во променетиот контекст, што значи дека кон поетската порака не се прикрупени никакви дополнителни значења што ќе симулираат одреден доминантен културен или национален светоглед. Неговата поетска визија едноставно ги следи параметрите по кои е специфичен одреден културен контекст, претворајќи ги во функционални читателски сигнали. Нејзината моќ за обликување на искуството е импресивна и овозможува поглед навнатре, кон бескрајните длабочини на ониричкото, заумното, натсетилното.

Библиографија

- Мојсова-Чепишевска, В. (2020). Повторно создавање дом (некаде на поетскиот меридијан Вруток – Беаз Кале или на поетскиот напоредник Скопје – Истанбул). Во М. Јакимовска-Тошиќ и Ѓ. Узели (ур.). *Урбани култури и идентитети – Скопје и Истанбул: Зборник на трудови од меѓународен симпозиум*, 117–127. Скопје: Институт за македонска литература. [Mojsova-Čepiševska, V. (2020). Povtorno sozdavanje dom (nekade na poetskiot meridijan Vrutok – Beaz Kule ili na poetskiot naporednik Skopje – Istanbul). In M. Jakimovska Tošić and Ğ. Uzelli (eds.). *Urbani kulturi i identiteti – Skopje i Istanbul: Zbornik na trudovi od meĝunaroden simpozium*, 117–127. Skopje: Institut za makedonska literatura.]
- Николовска, К. (2021). Раскошен поетско-есеистички мозаик (кон „Несоници“ од Ерол Туфан). *Стожер*, год. XIV, бр. 138: 38–39. [Nikolovska K. (2021). Raskošen poetsko-eseistički mozaik (kon „Nesonicí“ od Erol Tufan. *Stožer*, god. XIV, br. 138: 38–39.]
- Павловски, М. (2020). Балканскиот син Ерол Туфан. Во Ерол Туфан. *Меланхолија / Melankoli*. Скопје: Книгоиздателство МИ-АН. [Pavlovski, M. (2020). Balkanskiot sin Erol Tufan. In Erol Tufan. *Melanholija/ Melankoli*. Skopje: Knigoizdatelstvo Mi-An.]
- Радически, Н. (2011). *Пред алфа и пред делта: прилози за македонската дргујазична литература*. Скопје: Македоника литера. [Radičeski, N. (2011). *Pred alfa i pred delta: prilozi za makedonskata drugojazična literatura*. Skopje: Makedonika litera.]
- Рикер, П. (2004). *Сопство као други*. Београд: Јасен. [Riker, P. (2004). *Sopstvo kao drugi*. Beograd: Jasen.]
- Туфан, Е. (2020). *Меланхолија*. Скопје: Книгоиздателство МИ-АН. [Tufan, E. (2020). *Melanholija*. Skopje: Knigoizdatelstvo Mi-An.]
- Туфан, Е. (2021). За поетиката на Радован Павловски – четворица автори (дел од текстот „Азискиот дел на велеградот на Босфор“). *Стожер*, год. XIV, бр. 138: 29. [Tufan, E. (2021). Za poetikata na Radovan Pavlovski – četvorica avtori (del od tekstot „Aziskiot del na velegradot na Bosfor“). *Stožer*, god. XIV, br. 138: 29.]
- Ќулавкова, К. (2021). Интертекстуални „несоници“ (За поетската книга *Несоници – 99 есеизирани поезиизации на фактите за одредени уметници* на Ерол Туфан, ПНВ публикации, Скопје 2020). *Синтези*, 51: 84–85. [Kulavkova, K. (2021). Intertekstualni

- „nesonici“ (Za poetskata kniga *Nesonici – 99 eseizirani poetizacii na faktite za odredeni umetnici* na Erol Tufan, PNV publikacii, Skopje, 2021). *Sintezi*, 51: 84–85.]
- Шелева, Е. (2005). *Дом / иденитет / иеи*. Скопје: Магор. [Seleva, E. (2005). *Dom / identitet*. Skopje: Magor.]
- Bassnett, S. (2007). Culture and Translation. In P. Kuhiwczak and K. Littau (eds.). *A Companion to Translation Studies*, 13–23. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters Ltd.
- Benjamin, W. (2007). The Task of the Translator (An Introduction to the translation of Baudelaire’s “Tableaux Parisiens”). In H. Arendt (ed.). *Illuminations: Essays and Reflections*, 69–82. New York: Schocken Books.
- Boase-Beier, J. (2014). *Stylistic Approaches to Translation*. London and New York: Routledge.
- Foucault, M. (1977). *Language, Counter-Memory, Practice (Selected Essays and Interviews)*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Jakobson, R. (2000). On Linguistic Aspects of Translation. In L. Venuti (ed.). *The Translation Studies Reader*, 113–118. London and New York: Routledge.
- Rossi, C. (2019). Literary translation and disciplinary boundaries (creative writing and interdisciplinarity). In K. Washbourne and B. V. Wyke. *The Routledge Handbook of Literary Translation*, 42–57. London and New York: Routledge.
- Schiesari, J. (1992). *The Gendering of Melancholia*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Tufan, E. (2020). *Melankoli*. Üsküp: Mİ-AN Kitap Yayınevi.
- Venuti, L. (1995). *The Translator’s Invisibility (a history of translation)*. London and New York: Routledge.
- Wilson, R. (2012). Parallel creations: Between self-translation and the translation of the self. In R. Wilson and L. Gerber (eds.). *Creative Constraints (Translation and Authorship)*, 47–65. Clayton: Monash University Publishing.
- Yu, O. (2012). Giving birth to the self: On self-translation. In R. Wilson and L. Gerber (eds.). *Creative Constraints (Translation and Authorship)*, 67–75. Clayton: Monash University Publishing.

ОНИМИТЕ ВО РОМАНОТ „ВРЕМЕТО НА КОЗИТЕ“ ОД ЛУАН СТАРОВА И НИВНИТЕ ЕКВИВАЛЕНТИ ВО ПРЕВОДИТЕ НА ГЕРМАНСКИ И НА АНГЛИСКИ ЈАЗИК

Жанета Савиќ
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
zaneta.savik@gmail.com

Фокусот на анализата во оваа статија се три класи оними – зоонимите (имињата на животни), антропонимите (имињата на лица) и топонимите (имињата на места), и тоа низ призмата на нивната улога во едно книжевно дело, како и пристапите на нивното предавање, во случајов, на германски и на англиски јазик. Значи, анализата е направена врз корпус од еден роман на македонски јазик и два негови преводи. Поконкретно, предмет на истражување во оваа статија се онимите од македонското книжевно дело „Времето на козите“ од Луан Старова и нивните еквиваленти во преводите на германски, односно на англиски јазик – се анализира нивната функција во книжевноста и проблематиката врзана со трансферот во друг јазик. Поимот *еквивалент*, односно, во конкретниот случај, *еквивалент на оним*, уште и во книжевно дело, по природата на истражувањето го надминува прототипското системско-лингвистичко толкување на еквиваленцијата (целосна, делумна, нулева еквиваленција), барајќи многу попрецизна класификација на еквивалентите, а со тоа навлегувајќи и во сферите на теоријата на преведувањето. Предметот на истражување во оваа статија не може да се лоцира само во науката за имињата (ономастиката) туку и во пристапот на нивниот трансфер во уметничко-книжевниот контекст, односно во транслатологијата.

Клучни зборови: ономастика, зооними, антропоними, топоними, трансфер

**THE ONYMS IN THE NOVEL
THE TIME OF THE GOATS BY LUAN STAROVA
AND THEIR EQUIVALENTS IN THE NOVEL'S
TRANSLATIONS IN GERMAN AND ENGLISH**

Žaneta Savik

Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

zaneta.savik@gmail.com

The analysis presented in this paper focuses on three classes of onyms: zoonyms (names of animals), anthroponyms (names of persons) and toponyms (names of places), examined through the prism of their function in a particular literary work, as well as on the approaches underlying their translation, in this case, in German and English. The analysis has been conducted on a corpus compiled from a novel written in Macedonian and two of its translations. Specifically, the subject of this research are the onyms in the Macedonian novel *The Time of the Goats* by Luan Starova and their equivalents in the novel's translation in German and English: what has been analysed is their function in literature and the challenges arising from their transfer into another language. The term *equivalent* used in this paper, here primarily referred to as *an equivalent of an onym*, surpasses the prototypical systemic-linguistic interpretation of the notion of equivalence (complete, partial, null equivalence), especially within a literary work, and demands a substantially more precise classification of the equivalents, thus permeating into the spheres of the theory of translation. Hence, the subject matter of the research in this paper is not restricted to the science of names only, but in the approach underlying their transfer within an artistic literary context as well.

Keywords: onomastics, zoonyms, anthroponyms, toponyms, transfer

1 Функцијата на онимите во книжевноста¹

Основната функција на ономастичката лексика е да биде јазично средство за диференцијација, за идентификација на објективната реалност на ниво на единичното, што во современата писмена форма на македонскиот јазик графички се маркира преку употребата на големата буква.

Но, за разлика од објективно постојниот ономастикон, во кој значењето на имињата може да биде делумно или комплетно исклучено од анализата, во уметничката литература личните имиња често се семантички исполнети со свесна интенција на авторот, со што освен означувачка и диференцијална, добиваат и значенска, поточно стилска функција, која игра значајна улога во неговиот стремеж да ја реализира својата замисла, порака и да го достигне максималното ниво на естетска вредност на делото (сп. Коробар-Белчева 2006: 85).

Фактот што постојат уметнички реалии кои не се навистина егзистентни, е доказ дека уметноста не е буквален одраз на фактите на објективната реалност. „На овој начин експлицитно е нагласена извесната автономност на светот на уметноста што постои преку зборот“ (Ризовски 2002: 19). Ризовски понатаму нагласува дека поради различниот степен на измисленоста на имињата, разликите од ваков вид понекогаш не се забележливи. Имено, писателот може да ги именува своите јунаци со имиња што се сосема слични со некои од постојните во реалниот ономастикон или во уметничката литература.

Значи, имињата во литературата можат да имаат само референцијално значење, но во книжевноста често референцијално значи и сигнификативно значење (*signum* ‘значи нешто, е знак’), односно тие не се случајно избрани од писателот. Така, авторот, веројатно тргнувајќи од библиската конотација на името, со антропонимот *Петар* именува лик со цврст карактер, „како карпа“. Впрочем, името на литературниот лик не е само етикета на личноста, во него се преплетуваат многу значења – оние што се содржани во етимологијата на името, оние што произлегуваат од знаењето за носителот на името и оние што посочуваат на афективно-естетските карактеристики што му ги наметнал авторот на определен лик (сп. Šimunović 1976: 242).

Што се однесува до топонимите, пак, Ризовски (2002: 20) истакнува дека и тогаш кога авторите водат сметка да нема совпаѓање на имињата на нивните јунаци со „објективно реалниот антропонимикон“, присуството на постојната топонимија во своите дела го примаат како нешто сосема разбирливо. Ова е многу значајно, зашто недвосмислено укажува на потребата да се следат сите димензии на уметничката стварност при нејзиното споредување со објективната реалност. Секако, одлуката на авторите да употребат ономастикон сличен на објективно постојниот (кој е во тесен асоцијативен однос со него) не е нималку случајна. Имено, тие свесно создаваат илузија за сличноста или за различноста на уметничката со објективната стварност.

¹ Упатувам благодарност до проф. д-р Силвана Симоска за несечичната помош при истражувањето.

Топонимијата во книжевните дела во најголем дел и објективно постои и само во ретки случаи станува збор за креација на авторот – впрочем, затоа во следните поглавја предмет на истражување ќе биде функцијата на антропонимите, чиј агенс на именување е токму писателот.

Сепак, вреди да се спомене и дистрибуцијата на топонимите во одбраното дело. Имено, Македонија во рамките на Југословенската Федерација, поконкретно Скопје, освен преку ојконимите *Еврејско маало*, *Козар маало*², имињата на објектите *Женска гимназија*, *Музеј на револуцијата*, дромонимот *Брајсџиво-Единсџиво*, силно се чувствува и преку геортонимите (имињата на празниците) *Први мај*, *Денои на победата*, *Денои на Армијата*, *Денои на Републиката* итн.

Впрочем, конструирањето на просторот, иако најважна, не е единствената функција на топонимите во еден книжевен текст. Така, на пример, топонимите во романите „Времето на козите“ покажуваат дека тие служат и за репрезентација на времето (Michail Vachtin 2008, цитирано според Kohlheim 2017: 360).

1.1 Онимите во романот „Времето на козите“

Луан Старова е македонски писател од албанска националност, чии дела во најголем број се напишани токму на македонски јазик. Романот „Времето на козите“ (1993) досега е објавен на десетина јазици, меѓу кои и на германски и на англиски. Има добиено многу номинации и има освоено многу награди за најдобар роман во повеќе земји во Европа, со што се вбројува во едно од неговите најзначајни дела, но истовремено е и роман кој е од голема важност за севкупната македонска книжевност.

Во публикација посветена токму на овој автор и на дел од неговиот богат книжевен опус, Симоска (Simoska 2016) издвојува четири теми што имплицинтно се проткајуваат низ набљудуваните дела („Времето на козите“ и „Ервехе. Книга за една мајка“), и тоа: идентитетот, историјата, егзилот и границите (ibid 125). Ова се теми што ја засегаат не само Македонија или родната земја на Старова, Албанија, туку се, се чини, секогаш актуелни за целиот Балкан, зашто токму на Балканот се преплетуваат различни култури, јазици и религии, па едно такво мултикултурно, мултијазично и мултиконфесионално милје неминовно го отвора прашањето на идентитетот, кој, пак, во овој случај треба да се набљудува како еден културолошки хибрид. Вака дефинираниот идентитет се отсликува и кај протагонистите од повеќе романи на Луан Старова, меѓу кои и кај оние во „Времето на козите“.

Насловот на германскиот превод на романот на Старова гласи „Zeit der Ziegen“, а како преведувач се потпишува Роберто Мантовани. Англискиот превод, „The Time of the Goats“, пак, е превод на Кристина Крамер.

Клучен критериум токму романот „Времето на козите“ да биде книжевно-то дело од кое ќе се ексцерпира корпусот за истражувањето беше податливоста на ексцерпираните примери за овој тип анализа, што значи дека во него се

² Според „Правописот на македонскиот јазик“ (2017), сите елементи од имињата на градовите, селата, населбите и на маалата се пишуваат со голема почетна буква. Следствено на тоа, правописно точната форма на овој ојконим треба да биде *Еврејско Маало*, а тоа е случај и со *Козар Маало* (ibid 45).

застапени имиња кои, несомнено, претставувале предизвик за преведувачите, пред сè, поради семантиката и силното апелативно значење на антропонимите во делото, а тоа што посебно го издвојува овој роман се имињата на животните, поконкретно на козите. Во лингвистиката тие се нарекуваат *зооними*. Иако не се доволно истражувани во рамките на ономастиката, зоонимите од културолошки аспект се исклучително интересни: тие го отсликуваат односот на општеството спрема одреден вид животно или спрема животните воопшто.

Романот „Времето на козите“ раскажува токму за уништувањето на домашните кози – за многумина свети животни во Македонија како дел од Југословенската Федерација (СФРЈ) – кон средината на 50-тите години, но во него се вткаени и приказните за мачните егзодуси на илјадници селани, кои биле повикани, па дури и присилени од Комунистичката партија да се преселат во градовите и да станат дел од градската работничка класа. За да се постигне тоа, комунистичкиот режим наредил да се уништат козите во руралните, а потоа и во урбаните средини и по секоја цена да се спроведе забрзана индустријализација.

Масакрот на козите во романот, пак, е искористен како алегорија што сведочи за сизифовската борба на човекот против уништувачките сили и синдромот на ликвидации, кои се карактеристика на Балканот. Самиот автор ќе каже дека козите се еден вид персонификација на слободата и на автономијата, која на овие простори речиси неминовно завршува со трагедија.

Живеејќи со спомените од детството, обвинени од мачните времиња кога режимот се пресметувал со козите, овие благородни животни, кои за народот во руралните, но и во периферните градски подрачја значеле живот, Луан Старова ќе создаде една ниту докрај вистинита ниту сосема фиктивна приказна за историјата на едно семејство што доаѓа од другата страна на езерото, од Подградец. Станува збор за многудетно семејство, чиј татко е интелектуалец со диплома од универзитет на една метропола, но во новата земја – странец, туѓинец, неинтегриран, нееднаков, во незавидна позиција, или како што ќе каже Али Алиу во предговорот кон романот, „каква што беше позицијата на секој Албанец во поранешна Југославија“ (Старова 2014[1993]: 6).

Овој татко, како последица на многу (не)прилики, ќе се најде во Скопје, главниот град на Македонија, која е дел од тогашната југословенска држава, ама среќата ќе му пресуди да се стационира во Козар Маало, во една населба на неписмени. Немајќи друг излез, борејќи се за опстанокот на своето семејство, обидувајќи се на сите начини да ги оддалечи своите најмили од канците на гладот, купува коза, станува козар, а со тоа станува едно со мнозинството што го опкружува за да биде прифатен како негов составен дел.

Но, „доволно е едно решение (...) на диктаторот за да се дислоцираат градови, население, за да се испишат цели армии, (...) за да се уништат Козите“ (Старова 2014[1993]: 7). А, што претставуваат тие, всушност? Козите се дел од природата, нејзиниот живот и егзистенција. Ако ги снеса нив, ќе се повредат законитоста и хармонијата на природата, ќе се изврши насилство врз животниот ритам на целото човештво.

Таткото го претчувствува овој немил развој на настаните, пред кои доаѓањето на козичките во неговото семејство било пречекано со радост, детска

смеа, надеж... Но, тој бил толку добро информиран што не можел никогаш да биде оптимист. А, неговиот син, нараторот, бил длабоко вознемирен од судбината на козите. Вознемиреноста, стравот и очајот останале во него да тлеат како некое длабоко ехо. И, ако за некого чинот на ликвидирањето на козите е само нешто незначајно, можеби гротескно, дури и смешно, за шестгодишниот Луан тоа е настан што ја определува целата негова иднина, незгасливо жариште што еден ден ќе избие во оган.

Жртвуваните кози никогаш нема да се вратат во Скопје, главниот град на Македонија и во времето на Југославија и по осамостојувањето, исто како што селаните, принудно преселени во градовите, никогаш нема да станат вистинска работничка класа.

Али Алиу соодветно ќе го претстави романот како преплет на една иронична нота на реалноста и една тивка вознемиреност, за да заврши со мислата дека одлуката за уништувањето на козите е доказ дека „од една страна функционира суровоста на законот подигнат во симбол на насилство“, а од друга – „една поставена тишина, библиска за да остане“ (Алиу во предговорот кон Старова 2014[1993]: 8).

Како што козите заземаат централно место во романот на Луан Старова така и нивните имиња ќе бидат главната точка на анализа при ономастичкото набљудување на „Времето на козите“. Фактот што во делото се вклучени и зооними, му дава нова „димензија“ на истражувањето, зашто нуди и корпус имиња што имаат јасна, „просирна“ мотивација [описни/сугестивни имиња (сп. Gálová 2011: 2213)]. Со тоа тие носат во себе значење за чие согледување не е потребно поголемо познавање на етимологијата на личните имиња, туку многу повеќе на општествено-политичката ситуација во времето во кое се одвива дејството на романот.

Белка (62)³, *Сталинка* (70), подоцна *Слободанка* (86) и *Грда* (84), се имињата на козите околу кои почнува да се врти животот на семејството Старова. Освен нив, во книгата се споменува и милата и кротка козичка со соодветно име – *Мила* (96), но и главниот прч на козарот Чанга – *Сталин* (73).

Козата *Белка* најпрво била во сопственост на Чанга, но тој, како благодарност за најголемиот дар што го добил од таткото – писменоста, решава да му возврати со уште еден, за него исто толку скапоцен дар – козичката *Белка*. На пописот на кози организиран од комунистичката власт, семејството Старова ќе биде запрашано за значењето на името (што, мора да се признае, не е тешко за одгатнување), а мајката ќе одговори дека, освен што е сосем бела, таа е Божји дар за нив, па со неа вечно ќе им биде бел денот (сп. Старова 2014[1993]: 84, 87). Значи, освен описно/сугестивно, *Белка* во случајов е и желбено име.

Грда е третата коза во семејството Старова, но нејзиното име не смее да залаже: според зборовите на мајката, таа е вистинска убавица. Но, за да не ја урочат втората козичка – „спасителката *Сталинка*“ – тие се решаваат да ѝ доделат име што ќе ја скрие таа убавина и ќе ги заштити и неа и *Сталинка* од уроци (сп. Старова 2014[1993]: 85).

³ Старова 2014[1993]. При првото наведување на еден оним, во загради се дава страницата на која за првпат се среќава.

Името на втората коза, *Сџалинка*, и нејзиното преименување во *Слободанка* е процес што, самиот по себе, претставува огледало на целата општествено-политичка ситуација во тие години. Многу е интересна, на пример, сцената кога семејството одлучува за тоа кое име е погодно за новото козиче, новата радост и гордост.

Имено, еден од постарите браќа веќе е длабоко завлезен во политиката: од комунистичката страна, секако. Па, иако во духот на традицијата на семејството е на рожбите или на козите новодојденци да им се даваат неутрални имиња, за братот, идниот партиец, доаѓаат предвид само имиња на истакнати комунисти од поновата историја. Тие, разбирливо, најчесто се машки, но братот веднаш наоѓа совршено решение: новата козичка ќе се вика *Сџалинка*, гордо ќе го носи името на големиот ослободител од Советскиот Сојуз.

Од името никој не е задоволен, најмалку таткото, кој воопшто не е среќен што синот толку се има свртено кон партијата. Но, нема да проговори ништо, па новото козиче и навистина си го добива името *Сџалинка*.

А, всушност, ние децата и не бевме начисто кој е Сталин, како што не беше начисто до крај и братот партиец кој го предложи името. Го гледавме Сталина на сликата крај онаа на Тито, над нашите креветчиња, во големата дневна соба што ни служеше како спална. Го гледавме Сталина, со строг поглед, густе веѓи и мустаќи. Верувавме дека таков моќник ќе ја штити нашата коза, нашето семејство...(Старова 2014[1993]: 71)

Ниту Чанга, големиот козар во Козар Маало, не бил воодушевен од името на оваа убава коза. Но, како можел да го каже тоа наглас кога неговиот главен прч го носел името *Сџалин*? А, Сталинка ќе биде оплодена токму од него, од големиот и моќен прч истоименик.

Сепак, најмалку среќен од изборот на името не е ниту таткото ниту Чанга, туку шефот на пописот на кози:

– Луѓе мои, па во ова семејство сè се измешало. Каде се чуло и видело коза да носи име на великиот ослободител на народите?! Барем да беше јарец... Не, не, ни јарец, што зборувам. Па вие имате и слика на Сталин. Сталин е нашиот брат што и да се случи. Има разни гласови. Сталин сите нè ослободи. Неговото свето име е свето име за сите нас!
(...)

– Името Сталинка на козата може различно да се толкува. Списоците одат до погорните раководства, до федерација. За едно обично име можат да паднат многу глави. Дајте друго име, па сите да бидеме мирни.(Старова 2014[1993]: 85)

Во овој момент на потег бил оној поради кого и настанала целата ситуација, „кумот“ што го избрал името, братот, надежниот партиец, кој одлучува: козата ќе се вика *Слободанка*! Очигледно, за него меѓу името Сталин и слободата стоел знакот за еднаквост.

Но, во моментот кога меѓу политичките визии на Тито и оние на Сталин веќе нема да стои овој знак, децата најмногу ќе се уплашат токму за козичката Слободанка, поранешна Сталинка. Целото семејство живее во страв дека сега

нејзиното првобитно име веќе нема да биде протолкувано како исмевање со Сталин, туку како израз на тврдокорен сталинизам. Тие никако не сакаат да дозволат таа да стане првата жртва на сталинизмот на овој јужен дел од Балканот и тоа поради едно име, едно обично име!

Очекувано, во случајот на Сталинка/Слободанка не станува збор само за транзиција на едно лично име, туку ова преименување е огледало на големите општествено-политички промени што ја зафатиле Македонија во 50-тите години на минатиот век.

А, дали козите, нашите необични главни ликови во овој необичен роман, ќе станат жртви на комунистичкиот режим или ќе се спасат благодарение на нивниот најголем пријател Чанга, останува отворено прашање, но на авторот му е јасно едно: со прогонот на овие благородни животни завршило најубавото време на светот, времето на козите.

Освен зоонимите, интересни за анализа се и антропонимите во одбраното дело, поконкретно имињата на децата. Имено, во тешките времиња низ кои поминувало не само ова туку и многу семејства од овој регион, смртта била секојдневје, а раѓањето празник. По губењето на братче или на сестриче се чекала новата рожба, која во очите на ужалените родители и деца претставувала реинкарнација, воскреснување, ново раѓање на своите починати сакани. Како што растеле, сепак, сè потешко било да ја замаскираат болката и да ја ублажат трагедијата.

Во тие мигови на безизлезна состојба, да имаше малку пеницилин или некој друг антибиотик, подруга ќе беше судбината на нашето семејство. Вака сè мораше да се решава во големата душа и намаченото тело на мајка ми, таа света заштитница на портите на откорнато семејство кое го имаше проклетството Балканот да му биде татковина...(Старова 2014[1993]: 67)

Поради оваа сурова судбина, таткото не сакал имињата на своите деца да ги врзува за светци, војсководители, политичари или за кои било славни луѓе. Тој им дал имиња што авторот ќе ги нарече „неутрални“ (Старова 2014[1993]: 70), но истовремено, се работи за имиња што содржат силна семантика и јасна апелативна слика, па би можеле да се набљудуваат како сугестивни и желбени: *Муџран* (67), *Лав* (68), *Свејлина* (68), *Волја* (68), *Желба* (68).

За жал, желбените имиња нема да имаат магиска моќ што ќе им ја даде на децата судбината посакувана од оние што најмногу ги сакаат – нивните родители.

2. Пристапи за добивање еквиваленти на книжевни антропоними

Арсова-Николиќ (1998: 13) посочува дека „за да се оствари превод којшто е наполно адекватен на оригиналот, треба да се постигне преводна еквиваленција на повеќе јазични нивоа: на фонолошко, графолошко ортографско, граматичко и на лексичко ниво. Пренесувањето на сопствените имиња (лични и географски) од изворниот јазик во јазикот на преводот е поврзано со првите две од споменатите нивоа“.

Со оглед на тоа што преведениот текст кај читателите треба да предизвика (барем) слична реакција каква што би предизвикал оригиналниот, преведувачот треба да биде највнимателен при изборот на преведувачкиот пристап токму во случаите кога изворната и целната култура значајно се разликуваат (сп. Koller 2011: 54).

Во тој контекст, во транслатологијата се зборува за два преведувачки пристапа:

- I. одомаќинувачки (герм. *einbürgernde Übersetzungsmethode*) и
- II. отуѓувачки пристап (герм. *verfremdende Übersetzungsmethode*) (сп. Schleiermacher 1973).

I. Со користењето на одомаќинувачкиот пристап, преведувачот колку што може поверно ги следи нормите на целниот јазик. Колер (Koller 2011: 54–56) зборува за *адаптивирачки/приспособувачки превод*, а шведскиот книжевен теоретичар Гете Клинберг овој метод го нарекува и *национална адаптација* (Klinberg, цитирано според Touvinen 2011: 27).

Ако преведувачот се одлучи за одомаќинувачкиот пристап, при предавањето на личните имиња, по правило, ги применува следниве пристапи:

1. Користи варијанти на изворното име (алоними) одомаќени во целниот јазик, на пример, *Georg – Ѓорџи*⁴.

2. Ги преведува (метономазија), на пр., *Theodor – Божидар, Professor Kuchen – професор Колач*. Темата *метономазија на имињата* е чувствителна, дури и контроверзна, т. е. дали имињата смеат (некогаш) или не смеат (никогаш) да се преведат е прашање околу кое лингвистите не се докрај согласни. А, кога станува збор конкретно за антропонимите, оние за кои ова прашање е, веројатно, најрелевантно се описните/сугестивните имиња.

Што се однесува до самите пристапи, кај одредени лингвисти сликата е многу поразгранета. Така, потпирајќи се на Кригер (Krüger 2004, цитирано според Gálová 2011: 2215–2217), Галова во своите истражувања ги вклучува и следниве пристапи:

3. Антономазија – замена на сопствено име преку опис на неговиот денотат, и тоа најчесто кога референтниот објект не е познат за целната култура. Значи, онимот сосема се изостава, а на негово место стои парафраза. Сепак, со некои еквиваленти од овој тип се парафразира и сосема познат денотат и се употребуваат со речиси иста фреквенција како и личното име (сп. Gálová 2016: 86): *Beherrscher des Meeres* ‘господар/владетел на морето’ – *Neptun, Das Heilige Land* ‘Света Земја’ – *Israel*.

4. Креативен трансфер – замена на сопствено име со друго име што му припаѓа на истото семантичко поле (сп. Gálová 2016: 85): мак. *Сѝоѝарев* – герм. *Pfenigov*.

5. Супституција – замена на сопствено име со друго име што предизвикува слични конотации или асоцијации (сп. Gálová 2016: 85): *Hänsel und Gretel* – *Јованче и Марика*.

II. Под *отуѓувачки присѝај* се подразбира неприспособувањето кон правилата на целниот јазик (сп. Schneider 1985: 4–6). Тој овозможува поверно пренесување на оригиналниот текст, притоа приближувајќи го „духот на из-

⁴ За овој преведувачки механизам ќе го користам и терминот *адаптација*.

ворниот јазик“ кон целната читателска публика (сп. Schleiermacher 1973: 44). Колер (Koller 2011: 54–56) во овој случај зборува за *трансферирачки превод*.

Кога станува збор за предавањето на личните имиња во рамките на отуѓувачкиот пристап, Галова, повторно потпирајќи се на Кригер (Krüger 2004, цитирано според Gálová 2011: 2215–2217), говори за:

1. Транскрипција/транслитерација – кога фонолошкиот систем на изворниот јазик се заменува со еквивалентниот фонолошки систем на јазикот цел и предадената еквиваленција се постигнува врз основа на исти акустички и артикулациски својства на гласовите и на нивното место во гласовните структури на двата јазика.

2. Транскрипција/транслитерација со коментар – овој начин на предавање може да се оствари на повеќе начини: преку додавање на титулата, професијата, роднинската врска на ликот во целиот текст, потоа преку апозиција со фуснота или со помош на глосар.

3. Транскрипција/транслитерација со адаптација на суфиксот – тука не станува збор само за приспособување кон типичните суфикси за презимињата во македонскиот јазик: *-(ов)ски, -(ов)ска, -ов, -ва*, туку и за деминутивните суфикси, на пример, *-че/-енце*, како и за суфиксите за женски имиња, на пример, *-ца/-ка*.

4. Преземање како цитиран збор – тоа значи преземање на името во неговата оригинална форма, со оригиналното писмо.

Одредени елементи од оригиналниот текст можат, од одредени причини, и да отпаднат во преводот (*испуштање*). Ова е најчесто случај кај реалиите, во кои ги вбројуваме и онимите. Испуштањето на онимите не смее да ја засегне разбирливоста на одреден контекст, односно може да дојде предвид ако ониот нема значење за самото дејство или, пак, ако преведувачот експлицитната информација за реалијата ја предава имплицитно (сп. Kujamäki 1998: 88).

2.1 Германските и англиските еквиваленти на антропонимите во романот „Времето на козите“

Белка и *Грда* носат имиња со апелативно значење, кое одразува одредена физичка карактеристика на козата, односно, во случајот на *Грда*, името служи како заштита од уроци. Роберто Мантовани ги транскрибирал зоонимите, но, како и во случајот на желбените имиња на децата, при првото споменување и ги превел: *Belka (die Weiße)* (113)⁵ ‘Белата’ (потенцијални преводни решенија би можеле да бидат и: *Schneeball* ‘Снежна топка’, *Elfenbein* ‘Слонова коска’, *Alabaster* ‘Алабастер’), *Grda (die Häßliche)* ‘Грдата’ (113).

Преведувачката на англиски, пак, за *Белка* дала дури две варијанти: *Blanchette* (60)⁶, а понатаму *Brighty* (66) ‘Светла’. Козичката *Грда* на англиски го добила преводниот еквивалент *Ugly* (86) ‘Грда’. Значи, за разлика од Мантовани, кој пристапил кон експликација, Крамер се одлучила за метономазија на имињата.

⁵ Starova 1999.

⁶ Starova 2012.

Сџалинка (92) и на германски и на англиски јазик е транскрибирана како *Stalinka* (70), што е и очекувано со оглед на тоа што во себе го содржи името на поранешниот лидер на Советскиот Сојуз, Сталин, во женска форма добиена со помош на суфиксот *-ка*, кој се додава на машкото име (*Сџалин-ка*), кое, пак, е препознатливо и на германското и на англиското говорно подрачје. Нејзиното преименување во *Слободанка* (86) на германски е предадено како *Slobodanka* (115), со дополнително објаснување при првото споменување – *die Freie* ‘Слободната’. На англиски Слободанка е преведена како *Liberty* (87) ‘Слобода’.

Иако не е дел од козичките на семејството Старова, во романот ја среќаваме и козата *Мила* (96). Мантовани, без дополнително објаснување, ја транскрибирал како *Mila* (128), а Крамер додава и превод на името кога таа првпат се споменува – *Mila, or Sweetheart* (100) разг. ‘Душа/Срце’. Понатаму ја предава само формално.

Роберто Мантовани антропонимите во преводот на „Времето на козите“ во најголем дел ги транскрибира, но кај дел од нив додава објаснување на семантиката при првото споменување (експликација). Така, последното дете во семејството Старова го добива името *Аџим*, а авторот ја наведува и неговата македонска верзија – *Муџран* (67)⁷. Роберто Мантовани го предава само македонското име – *Mugran*, со објаснувањето: *von Mugra, die Morgenröte* (88) (‘од зора’). Во англискиот превод Кристина Крамер пак, го задржува само албанското име – *Agim*, а го објаснува на следниот начин: *which means ‘dawn’* (67) (‘што значи зора’).

Желбените имиња Старова ги наведува и на македонски и на албански јазик: *Лав* (*Љуан*), *Свејлана* (*Дриџа*), *Волја* (*Вулнај*), *Желба* (*Урим*) (68). На германски, македонските алоними се предадени експликативно: *Lav* (*Löwe*) ‘Лав’, *Svetlana* (*die Lichte*) ‘Светлост/Светлата’, *Wolja* (*Freiheit*) ‘Слобода’, веројатно со намера да се избегне фонетска реализација на *v* како [f] во почетна позиција во германскиот јазик, како кај *Volker*, *Villach*, но преведувачот можеби и свесно сакал да ја воспостави блискоста со преводниот еквивалент на ова име во германскиот – *Wille* ‘Волја’, *Schelba* (*Wunsch*) ‘Желба’.

Интересно е што Мантовани секое кирилско *в* во преводот на имињата од „Времето на козите“ го транскрибира со латинично *w*, но кај оние што се повообичаени на словенските, но и на пошироките простори, се одлучува за *v*, и со тоа за транслитерацијата како пристап: *Лав* (68) – *Lav* (88), *Свејлана* (88) – *Svetlana* (88). Причина за ова може да биде фактот што имињата претставуваат голем дел од лексиката, а кога станува збор за нивното предавање од еден јазик на друг, кај нив разликуваме два вида: имиња што се веќе влезени во јазикот на кој се преведува (како, на пр., *Лав* и *Светлана*) и имиња што преведувачот допрва треба да ги внесе. Кај првиот тип антропоними се очекува читателот од искуство да знае како би се изговориле, додека кај вториот – преведувачот, барем во овој случај, се одлучил за транскрибирање и преку соодветна модификација на фонетската содржина го доближил изговорот на името што е недоволно познато за читателот.

⁷ Македонската верзија би можела да биде и *Зоран*, изведено од *зора*.

3 Пристапи за добивање еквиваленти на книжевни топоними

Со цел да не настанат „лексички дупки“ во преводот од аспект на топонимите, преведувачот може да се одлучи за еден од следниве пристапи за нивно предавање:

1. задржување на оригиналната форма;
  2. метономазија:
    - а. калкирање,
    - б. полукалкирање;
  3. експликација,
(сп. Rossel Steuer 2004).
- Кај други автори се говори и за пристапите:
4. адаптација;
  5. хиперонимиски еквивалент;
  6. хипонимиски/кохипонимиски еквивалент;
  7. асоцијативен превод.

1. Во овој процес топонимот директно се презема од оригиналниот текст. Оправдувањето за овој пристап се базира на гледиштето дека топонимите, како, впрочем, и имињата општо, означуваат индивидуални, единствени ентитети или нешта и се разликуваат од другите јазични знаци по тоа што, гледано лингвистички, од нивниот сигнификат не можат да се изделат семантички обележја (сп. Newmark 1981: 70). Тие не содржат конотации или значења, па затоа не треба да се преведуваат. Ако топонимот нема одомакено соодветство во целниот јазик (егзоним), едноставно се презема во оригиналната форма.⁸

2. И покрај генералниот принцип на задржување на формата на имињата, не може да се побие фактот дека во одредени случаи токму преводот е препорачан, па и неопходен пристап, дури и кога станува збор за топоними. Двата највообичаени процеси на преведување на топонимите се калкирањето и полукалкирањето.

а. Преку калките се предава семантичкото значење на топонимот, со тоа што преведувачот оперира на лексичко ниво, преведувајќи го топонимот член по член, односно збор по збор (герм. *Nordsee* – мак. *Северно Море*).

б. Кај полукалкирањето, пак, се работи за предавање на сложенки, кај кои едниот елемент се преведува, а другиот се презема директно или само формално се транскрибира/транслитерира. Најчесто станува збор за сложенка составена од лично име и од апелатив, со тоа што личното име се презема, а апелативот се преведува. со оглед на тоа што токму апелативниот, односно денотативниот елемент е транспарентен, на пример: англ. *Rocky Mountains* – мак. *Роки Планини*, наспрема *Карџестџи Планини* (калка).

И, додека за метономазијата се дискутира како за „контроверзен“ пристап кај некои видови топоними, кај други таа претставува решение што логично следува. Како пример ќе бидат наведени неколку имиња на објекти ексцер-

⁸ Во контекст на овој труд, под *нејпреведување на топонимите* нема да се подразбира нивно задржување во оригиналната форма во буквалната смисла на зборот. Имено, со оглед на различните писма на контрастираните јазици, а аналогно на анализата на предавањето на антропонимите, ретко може да стане збор за директно преземање на изворната форма на топонимот без негова графиско-ортографска адаптација.

пирани од романот „Времето на козите“, кај кои и германскиот и англискиот преведувач се одлучиле за калкирање: *Дом на Армијата* – *Haus der Armee* ‘Куќа на Армијата’ – *Army Club* ‘Клуб на Армијата’, *Женска гимназија* – *Mädchengymnasium* ‘Гимназија за девојчиња’ – *Girls’ High School* ‘Гимназија за девојки’, *Музеј на револуцијата*⁹ – *Revolutionmuseum* ‘Музеј на Револуцијата’ – *Museum of the Revolution* ‘Музеј на Револуцијата’. Овие еквиваленти и нивната функционалност не оставаат простор за сомнеж во тоа дали преводот смее да биде опција.¹⁰

3. Терминот *експликација* Росел Штојер (Rossel Steuer 2004: 82) го употребува пишувајќи за оние топоними што преведувачот ги „дообјаснува“ за експлицитно да пренесе одредена информација до целниот читател што е (имплицитно) веќе застапена во оригиналниот текст. Имено, топонимите, како и сите имиња, освен денотативна, можат да имаат и конотативна функција. Ако, на пример, читателот не ја препознава конотацијата што ја носи дадениот топоним во себе, задача на преведувачот е да му ја доближи (сп. Newmark 1981: 72). Ова може да го направи, на пример, со кратка забелешка. Постојат и случаи кога одредени топоними, генерално, воопшто не се познати во целната култура, па преведувачот може и да додаде генерична компонента, давајќи му, притоа, јасна денотација на топонимот (сп. Newmark 1981: 72). Експликацијата, значи, служи за олеснување на текот на читањето, односно на разбирливоста на текстот.

4. Слично како кај антропонимите, разгранетоста на пристапите во предавањето на топонимите е различна кај секој автор. Така, Маркштајн (Markstein 1998: 291) зборува и за *аналогија* – кога реалијата се заменува со соодветен елемент/феномен од целниот јазик, односно од целната култура (мак. *парламент* – герм. *Bundestag*). Со овој пристап, меѓутоа, се ризикува губење на одредени белези и карактеристики на оригиналниот културен или локален код (сп. Кујамäки 1998: 85).

5. Кај хиперонимскиот еквивалент, пак, оригиналниот топоним, во случајов хипоним, се заменува со термин што му е надреден – хипероним (герм. *Philippinengraben* – мак. *Филипинско Море*). Како и кај адаптацијата, и преку овој вид трансфер се губат одредени конкретни, како и специфични културни белези на оригиналниот поим, што го засега и целокупниот приказ на просторот каде што се одигрува дејството (сп. Кујамäки 1998: 86).

6. Преку кохипонимскиот еквивалент топонимот се заменува со негов кохипоним¹¹, а кај хипонимскиот еквивалент, соодветно, со хипоним (сп. Кујамäки 1998: 86). Во споредба со хиперонимскиот еквивалент, овие типови трансфер се когнитивно поизискувачки и уште „поризични“, па преведува-

⁹ *Музејна Револуцијата* („Ако од целиот назив се употреби само еден збор, тој се пишува со голема почетна буква“, „Правопис на македонскиот јазик“ 2017: 51).

¹⁰ Може да се дискутира за оние на *Цариградскиот универзитет*, но од поинаква, хронолошка историска причина. Имено, познато е дека Истанбул во текот на своето постоење сменил многу имиња, а интересно е што на германски е предаден како *Universität von Istanbul*, додека преведувачката на англиски се одлучила за *University of Constantinople*. *Цариградски универзитет* е името што до 1930 г. го носел денешниот Истанбулски универзитет, па, се чини, оваа преведувачка била посвесна за хронолошките промени на името на универзитетот, односно на градот.

¹¹ *Кохипоним* – хипоним што заедно со други хипоними му е подреден на даден хипероним.

чот би требало да се определени за нив само во контекст во кој не би настанале недоразбирања.

7. При асоцијативниот превод избива во преден план значењето на топонимот, и тоа контекстуалното. Значи, еквивалентот на топонимот и лексички и формално значително се разликува од оригиналниот (сп. Кујамџиќ 1998: 88). Со тоа овој трансфер целосно му припаѓа на адаптирачкиот пристап, дури и по цена на нарушување на локалниот колорит (*Градом на Светлината* наместо *Париз*).

Како што е посочено и кај предавањето на антропонимите (в. т. 2), и топонимите, под одредени услови, можат да се изостават во преводот.

3.1 Германските и англиските еквиваленти на топонимите во романот „Времето на козите“

Роберто Мантовани во германскиот превод на „Времето на козите“ ојконимите *Еврејско маало* (10) [sic!] и *Козар маало* (23) [sic!] ги превел како *Judenviertel* (8) ‘Кварт на Евреите’, односно *Hirtenviertel* (25) ‘Кварт на козарите’ (метономазија). Со оглед на тоа што сите овие ојконими се составени од автосемантички придавки и именки што се релевантни за ојконимите, а во случајот со овој роман, и за приказната, може да се заклучи дека токму преводот е соодветно решение. Следствено на тоа, и англиската преведувачка Кристина Крамер постапила на ист начин – *Jewish Quarter* (5) ‘Еврејски Кварт’, *Goathead Quarter* ‘Козарски Кварт’ (19).

Од анализата на дромонимите и на урбанонимите (сп. Kamianets 2000: 48), во романот „Времето на козите“ заклучуваме дека Мантовани најчесто пристапува кон експликација или кон метономазија, а кон метономазија тежнее и Крамер. Така, урбанонимот *Кале* (9) во германскиот превод гласи *Festung Kale* (5) ‘тврдина Кале’, а во англискиот – *the fortress – called the Kale or “citadel”* (4) ‘тврдината – наречена Кале или цитадела’.

Дромонимот *Брајсџиво-Единсџиво* (69) е и транскрибиран како *Bratstwo-Edinstwo*, но во загради е и преведен – *Brüderlichkeit-Einigkeit* (91) ‘Братство-Единство’, а на англиски, овој автопат е преведен како *Brotherhood and Unity Highway* (69) ‘автопат Братство и Единство’.

Еквивалентите на дромонимот *Дрвен мост* (9) гласат *Holzbrücke* (5) ‘Дрвен мост’, односно *Wooden Bridge* (3) ‘Дрвен мост’, а за разлика од англискиот еквивалент на Дрвениот мост, оној на *Камениот мост* (9) е напишан со мали почетни букви – *stone bridge* (4) ‘камен мост’, со што оваа именска синтагма графиски ја губи „димензијата“ на име. Германскиот еквивалент гласи *Steinbrücke* (6) ‘Камен мост’.

Урбанонимот *Бурмали џамија* (9) ја пренесува нејзината прстенеста форма (‘како бурма’), што не е предадено во германскиот еквивалент *Burmali-Moschee* (6) ‘Бурмали-џамија’, каде што е преведен само генеричкиот елемент (полукалка), но значењето му е пренесено на англискиот читател – *Burmali, or Spiral, Mosque* (3) ‘Спирална џамија’.

4 Заклучок

Во оваа статија најпрво беше истражена интенцијата и мотивацијата на авторот за изборот на одреден зооним/антропоним, при што заклучивме дека ни едно име употребено во едно книжевно дело не е случајно избрано од писателот, односно дека секој разгледуван оним од делото ја отсликува авторовата мотивација и интенција, што значи дека ја има моќта да карактеризира, а не само да идентификува, како што е случај со онимите од постојната реалност.

Кога станува збор за механизмите на предавање на онимите при трансфер од еден во друг јазик, во анализираниите преводи наидовме на транскрипција (*Сџалинка – Stalinka*, *Мила – Mila*), транслитерација (*Лав – Lav*, *Свeйтлана – Svetlana*), експликација (*Белка – Belka (die Weiße)*, *Мила – Mila, or Sweetheart*), а во случајот на англискиот превод, и метономазија (*Слободанка – Liberty*, *авџиојатџи Брајтсџиво-Ејнсџиво – Brotherhood and Unity Highway*).

Од корпусот може да се заклучи дека преведувачите често не можат да применат само еден пристап на предавање на онимите, ако ја имаат функционалноста на преводот како главна и најважна цел. Консеквентноста и доследноста на преведениот текст се многу значајни, еквивалентите треба да се теоретски и практично издржани, но преведувачите предимно треба да се стремат кон изнаоѓање оптимална рамнотежа меѓу задржувањето и почитувањето на интенциите на авторот и овозможувањето непречен тек на читањето за целната публика. Нивната задача е, значи, многу одговорна и нималку лесна, изискува промисленост и темелна анализа на самиот оригинал, но токму внимателниот пристап кон онимите како културолошки реалити може да придонесе за создавање на еден квалитетен превод.

Библиографија

- Арсова-Николиќ, Л. (1998). *Сџрански имиња. Адаптација и транскрипција со Речник на географски имиња*, 7–15. Скопје: МАТИЦА МАКЕДОНСКА. [Arsova-Nikolić, L. (1998). *Stranski iminja. Adaptacija i transkripcija so Rečnik na geografski iminja*, 7–15. Skopje: MATICA MAKEDONSKA.]
- Коробар-Белчева, М. (2006). Личните имиња во функција на уметничката порака. Велковска, С. (ред.): *Зборник на трудови од научниот собир „Функционалните стилнови во македонскиот јазик“*. 13 – 14 април 2006, 85–91. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“. [Korobar-Belčeva, M. (2006). *Ličnite iminja vo funkcija na umetničkata poraka*. Velkovska, S. (red.): *Zbornik na trudovi od naučniot sobir „Funkcionalnite stilnovi vo makedonskiot jazik“*. 13 – 14 april 2006, 85–91. Skopje: Institut za makedonski jazik „Krstе Misirkov“.]
- Ризовски, Ж. (2002). Стилската функција на ономастичката лексика во македонската поезија и проза. Аргировски, М. (ред.): *Македонистика*, 3–71. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“. [Rizovski, Ž. (2002). *Stilskata funkcija na onomastičkata leksika vo makedonskata poezija i proza*. Argirovski, M. (red.): *Makedonistika*, 3–71. Skopje: Institut za makedonski jazik „Krstе Misirkov“.]
- Старова, Л. (2014[1993]). *Времето на козите*. Скопје: АД ВЕРБУМ. [Starova, L. (2014[1993]). *Vremeto na kozite*. Skopje: AD VERBUM.]

- Gálová, S. (2016). Verfahren der Wiedergabe von Eigennamen im Sprachenpaar Deutsch-Slowakisch am Beispiel von literarischen Texten. Baudisch, S. / Bergien, A. / Greule, A. / Hengst, K. / Kremer, D. / Kremer, D. / Patzold, S.: *Namenkundliche Informationen (NI). Schwerpunktthema: Namen und Übersetzung*, 77–93. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag.
- Kamianets, W. (2000). Zur Einteilung der deutschen Eigennamen. *Grazer Linguistische Studien. Band 54*, 41–58. Graz: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Graz.
- Kohlheim, V. (2017). Kohlheim, Volker: Toponyme in der Literatur: Ein kognitivistischer Ansatz. Dunker, A. / Stolz, T. / Warnke I. H. (Hrsg.): *Benennungspraktiken in Prozessen kolonialer Raumaneignung*, 352–364. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH.
- Koller, W. (2011). *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Tübingen: A. Francke Verlag, 2011.
- Krüger, D. (2004). Eigennamen in der literarischen Übersetzung; dargestellt am Beispiel von Übersetzungen von J.K. Rowlings Harry Potter. *Namenkundliche Informationen*, 141–163. H. 85/86.
- Kujamäki, P. (1998). *Deutsche Stimmen der Sieben Brüder: Ideologie, Poetik, und Funktionen literarischer Übersetzung*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH (Nordeuropäische Beiträge aus den Human- und Gesellschaftswissenschaften; 18).
- Markstein, E. (1998). Realia. Snell-Hornby, M. (Hrsg.): *Handbuch Translation*, 288–291. Tübingen: Stauffenburg.
- Newmark, P. (1981). *Approaches to Translation*. Oxford: Pergamon (Language Teaching Methodology Series).
- Rosell Steuer, P. (2004). ... ein weites Feld? Zu Übersetzungstheorie und Übersetzungspraxis anhand der Kulturspezifika in fünf Übersetzungen des Romans „Ein weites Feld“ von Günter Grass. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Schleiermacher, F. (1973). Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens. Störig, Hans Joachim (Hrsg.): *Das Problem des Übersetzens*, 38–70. Darmstadt: Goverts. Zum ersten Mal 1813 als Vortrag veröffentlicht.
- Schneider, M. (1985). Zwischen Verfremdung und Einbürgerung. *Germanischromanische Monatsschrift* 66, 1–12.
- Simoska, S. (2016). Luan Starova auf Deutsch – ein literarischer Balken zum interkulturellen Austausch mit dem Balkan. Mario de Matteis (Hrsg.): *Übersetzung, Literatur und Kultur als Brücken zur interkulturellen Kommunikation*, IX. Konferenz der Germanistischen Abteilung in Tirana Tirana, 5. Mai 2015, 122–132. Tirana: Departamenti i gjuhës gjermane, Universiteti i Tiranës.
- Šimunović, P. (1976). *Ime u funkciji književnog dela*, 242. Onomastica jugoslavica. Zagreb.
- Starova, L. (1999). *Zeit der Ziegen*. Übersetzt von Roberto Mantovani. Zürich: Unionsverlag.
- Starova, L. (2012). *The Time of the Goats*. Translated by Christina E. Kramer. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Touvinen, S. (2011). *Eigennamen und andere Realienbezeichnungen beim Übersetzen eines deutschen Kinderbuchs ins Finnische. Am Beispiel von Rico, Oskar und die Tieferschatten von Andreas Steinhöfel. Magisterarbeit*. Universität Jyväskylä: Institut für moderne und klassische Sprachen – Deutsche Sprache und Kultur.
- Gálová, S. (2011). Einbürgerung vs. Verfremdung – Wiedergabe der literarischen Namen in den letzten 50 Jahren“. *Actes del XXIV Congrés Internacional d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques*. Достапно на: <http://www.gencat.cat/llengua/BTPL/ICOS2011/211.pdf> [Пристапено на: 11.11.2021]

СИНХРОНИЈАТА КАКО ОТСЕЧКА НА ДИЈАХРОНИЈАТА

(*Старословенска граматика* од Емилија Црвенковска,
издание на Филолошкиот факултет „Блаже Конески“,
Универзитет „Свети Кирил и Методиј“ во Скопје, 2021 г., 234 стр.)

SYNCHRONY AS A SEGMENT OF DIACHRONY

(*Old Church Slavonic Grammar* by Emilija Crvenkovska,
printed by Blaže Koneski Faculty of Philology,
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2021, 234 pages)

Бобан Карапејовски
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
karapejovski@ffl.ukim.edu.mk

Boban Karapejovski
Ss. Cyril and Methodius University, Skopje
karapejovski@ffl.ukim.edu.mk

Секој момент од историјата е сегашност во даденото (односно) време. А, тоа време си има свој живот, условен од извесни настани, кои, погледнати од таа референтна точка, тие се минато, а за нас – веројатно – далечно, предминато.

Уште од Десосировите сфаќања и неговите дихотомии за јазикот, во основата се поставува погледот за историјата наспрема современоста и за условноста на сегашноста од она што било пред неа. Во јазична смисла, споредбеноисториските пристапи и младограматичарските сфаќања за развојот на знаковната пројава на она што е *differentia specifica* за човекот – можноста за јазична артикулација преку единството на поимот и звучната слика – овозможуваат преглед за начинот на кој актуелниот миг е создаден по пат на (природна) еволуција.

Па, така, изучувањето на јазикот од дијахрониска перспектива, нужно во славистичките проучувања го наметнува, како основа, старословенскиот јазик, кој како прва стандардна пројава (погледната социолингвистички), односно како прва стилизација (од аспект на структуралната и, особено, на

функционалната лингвистика) е појдовната точка за натамошниот развој, т. е. е предисторија на историите на словенските јазици.

Во славистиката интересот за старословенскиот бил долготраен, длабок и постојан. Одделни граматика на старословенскиот имаат напишано и објавено Добровски (1822), Куљбакин (1929), Хам (1947), Селишчев (1951–1952), Вајан (1952), Елкина (1960), Курц (1969), Ѓорѓиќ (1975), Хабургаев (1986), Супрун (1991), Дуриданов и др. (1993), Камчатнов (1997), Бондалетов и др. (2005), Дајмановиќ (2005), Бабич (2008), Ремџова (неколку изданија, вклучително 2011).

Во македонската историја на јазикот, како основен прирачник долги години се користеше единствениот учебник по старословенски јазик на Радмила Угринова-Скаловска. И покрај неговите несомнени квалитети, кои се огледуваат и во многуте изданија и генерации студенти на кои оваа книга им беше основното помагало, се наметна нужната потреба од нови методолошки пристапи, дополнувања и освежувања на материјалот, имајќи ги предвид и поновите сознанија до кои дојдоа палеославистиката и старословенистиката, односно дијахрониската славистика.

Во 2021 година долгогодишниот предавач по овој предмет на Филолошкиот факултет „Блаже Конески“ при Универзитетот „Свети Кирил и Методиј“ во Скопје, проф. д-р Емилија Црвенковска, ја издаде својата *Старословенска граматика*, со која се збогати фондот историсколингвистички проучувања и се надгради делото на претходниот предавач по овој предмет, проф. д-р Радмила Угринова-Скаловска.

Конципиран и како граматика, но и како учебник, овој ракопис содржи 234 страници, напишани во 11 точки со единичен проред, во Б5 формат.

Во *уводниот* дел авторката се осврнува на општославистичките прашања врзани за словенското јазично семејство, тргнувајќи од генеалогичкиот пристап во класификацијата на јазиците. Со користењето на споредбеноисторискиот пристап, се вршат реконструкции преку кои се докажува единството на словенската јазична територија во прасловенскиот период. Во таа смисла, тука се даваат и опстојни аргументи за тоа зошто старословенскиот е јужнословенски јазик, во смисла на тоа дека во него можат да се забележат низа основни јужнословенски карактеристики (рефлексите на *tj, *dj; *tl, *dl; присуството на разни гласовни секвенции во почетокот на зборот или пред консонанти и сл.).

Во *историскиот* *преглед* се разгледуваат словенските и несловенските извори за старословенскиот јазик, неговото именување (и изборот на односниот назив), развојот на старословенистиката, теориите за народната основа на старословенскиот, старословенските азбуки (глаголицата и кирилицата) и нивните автори, односно нивните корени и развој. Во овој дел се разгледува и спецификата на старословенскиот наспрема современите јазици, но и задржувањето на класичната линија на латинскиот пристап, на пример, каде што буквите имаат и бројна вредност. Тука се разгледуваат и изворите и начинот на кој е дојдено до редоследот на буквите, како и трите типа називи (мнемотехнички, фонетски и позајмени). Исклучително полезен е делот посветен на надредните (дијахронички) знаци, со оглед на тоа што тие

биле широко користени во старите текстови и нивното значење знае да биде суштинско за разбирањето на текстовите. Пишувањето најчесто било без празни места меѓу зборовите (*scriptura continua*), а скратувањата биле чести, па затоа тука се дава и список на зборовите што најчесто биле користени под „титла“ (односно скратувани).

Во прегледот на старословенските споменици се дава детален приказ на книжевните споменици пишувани со глаголица: Киевскиот мисал (Киевските ливчиња), Зографското евангелие, Мариинското евангелие, Асемановото евангелие, Синајскиот псалтир, Синајскиот евхологиј (требник, молитвеник) и Клоцовиот зборник; потоа фрагментите од глаголските текстови: Бојанскиот палимпсест (Бојанското евангелие), Рилските глаголски ливчиња (Македонско ливче), Охридските глаголски ливчиња (Охридското евангелие), Синајскиот мисал, Синајскиот (мал) глаголски минеј и Зографското евангелие.

Во однос на ракописите пишувани со кирилица, прегледот содржи основни податоци за текстовите, како и библиографија (изданија) и каде се чуваат. Тука се опфатени: Ватиканскиот палимпсест, Супрасалскиот зборник, Савината книга, Енинскиот апостол, како и некои фрагментарно зачувани текстови: Ливчињата на Ундољски, Хиландарските ливчиња, Зографските ливчиња, Новгородските (Купријановски) ливчиња, Македонското кирилско ливче и Ресенскиот фрагмент од триодот.

Во однос на најстарата словенска епиграфика, кај глаголската се имаат предвид: Башчанската плоча, Натписите (графитите) во црквата на манастирот Св. Наум на Охридското Езеро, Графитот од Тркалезната црква во Преслав; кирилската епиграфика е претставена преку Гнездовскиот натпис, Самуиловата плоча и Добруцанскиот натпис.

Редакциите на старословенскиот се претставени преку најзначајните ракописи што им припаѓаат и опишани се нивните диференцијални и доминантни црти: чешко-моравската, панонско-словенската, бугарската, српската и хрватската редакција, белешка за босанчицата, руската и романската редакција се опфатени во овој преглед. Црковнословенскиот јазик на македонска почва е одделно и поопширно разработен, имајќи ги предвид ракописите, основните диференцијални црти, како и регионалните дијалектни карактеристики на оваа варијанта.

Следното големо поглавје се насочува кон *фонетиката* на старословенскиот јазик. И двете старословенски азбуки се, во основата, фонетски, а гласовите, природно, се делат на вокали и на консонанти. Описот започнува со главните поставки на старословенската фонетика: законот за отворените слогови и појавата на консонантски групи во средината на зборот ако и само ако со нив може да почнува друг збор.

Во однос на вокалниот систем, се дава преглед на поделбата на самогласките според квантитетот и според квалитетот, а потоа се зборува за теклото на вокалите, одделно за назалите и за редуцираните вокали. Следува опис на вокалите во почетокот на зборот, осврт на слоготворните *p* и *l*, како и на појавата на метатеза на ликвидите во почетокот и во средината на зборот, важна *differentia specifica* на јужнословенските наспрема источно- и дел од западословенските јазици.

Консонантскиот систем е претставен преку поделбата на согласките според местото и според начинот на образувањето, а потоа се одделува простор на двете главни појави што довеле до формирањето на новите консонанти – палатализациите (прва, втора и трета) и јотувањата. Промените во консонантските групи се разгледуваат преку разните упростувања, стегања, испаѓања и стеснувања. За акцентот се забележува дека не постојат прецизни податоци, иако „постојат некои надредни знаци, како на пр. во Киевскиот мисал, но со сигурност не се знае дали може да се сметаат за бележење на акцентот или, пак, се неуми, знаци за црковно пеење. До податоци за акцентот се доаѓа преку споредба со состојбата во јазиците каде што се бележел, па се смета дека бил слободен, подвижен, динамичен и тонски. Акцентираните вокали се изговарале со двојна интонација: нагорна или акутска и надолна или циркумфлексна. Местото му било на последниот нагорен или на првиот надолен слог. Во прасловенскиот јазик акцентот бил тонски (или музикален), а не експираторен“ (Црвенковска 2021, 69).

Традиционално, најголем акцент во старословенските граматики се става на морфологијата, особено морфологијата на имињата, односно на именските зборови, каде што се зборува за граматичките категории род (машки, женски и среден), број (еднина, двоина – со два и броевите што завршуваат на два и множина) и падеж. Најголем простор се отстапува на промената на именките според граматичката категорија падеж, која, *ex definitione*, ги искажува синтаксичките односи на имињата со другите зборови во исказот. Падежниот систем на старословенскиот е исклучително развиен: 11 основи имаат завршоци за сите три броја, а се појавуваат и седум падежи, кои означуваат конкретни (локатив – место, инструментал – орудие) или граматички значења (номинатив – подмет, акузатив – директен објект и сл.). Во овој оддел се дадени целосните деklinациски парадигми на избрани именки од секоја од основите. Истиот принцип се користи и за заменките (личните и неличните), каде што се дадени целосните промени по падежи на персоналните заменки, потоа на неперсоналните: тз, та, то; и, ја, љ; вьсь, вьсе, вься; сь, си, се; кзи, коџ, каџ; кзто и ьто.

Во однос на придавките, се издвојува именската (проста) промена наспрема заменската (сложена) промена. Тука се нагласува и дека сложената промена, која се добива кога кон именската се додаваат формите на заменката иџе, љџе, љџе во соодветниот падеж, се нарекува и определена или членувана, по што може да се заклучи и дека концептот на определеноста постоел и во нашиот стар јазик. Се даваат парадигмите на сложената промената по тврда и по мека основа, а потоа се коментираат извесни фонетски промени што се случуваат на допирот на вокалите на границата меѓу морфемите, како што е т.н. факултативно вдолжување. Кај придавките се обрнува внимание и на нивното степенување, а се даваат и парадигмите на простата и на сложената промена на компаративот, како начинот на образувањето на суперлативот (компаратив + префиксот *нџи-*), а текстот содржи и белешка за елативот (апсолутниот суперлатив), образуван (најчесто) со префиксот *прѣ-* (*прѣлџквџи вѣргџ*) или со помош на прилозите *сѣло*, *вѣлџми*.

За броевите се нагласува дека тие се менуваат според именска, заменска и сложената промена, се дава преглед на основните и на редните броеви, пара-

дигмите на еден, два, три, десет, начинот на промена на броевите од единаесет до деветнаесет, дваесет, триесет, четириесет, сто, илјада и десет илјади, како и одделни точки за редните и за збирните броеви.

Покрај именскиот, голем дел од морфологијата отпаѓа на описот на глаголскиот систем. Најпрво се коментираат граматичките категории кај глаголот, а потоа се преминува кон разграничување на глаголските основи. Се дава преглед на формите што се образуваат од основата на инфинитивот наспрема оние што се образуваат од основата на презентот, а потоа се воведуваат и глаголските групи (пет, според Лескин). Кај презентот се дава увид во тематските и во атематските глаголи, како и можноста за искажување идност со помош на свршените, но и на несвршените форми во сегашно време. За императивот (заповедниот начин) се наведуваат формите за 2 и за 3 л. еднина и за 1 и 2 л. множина и двоина, кои постоеле, наспрема формите за 2 л. што ги има во современиот јазик.

Во однос на системот на минатите времиња, се дава увид во формите на аористот (сигматски и асигматски – прв и втор) и на имперфектот. Се коментираат инфинитивот и супинот, а голем дел е посветен на партиципите: на презентот (активен и пасивен) и на претеритот (активен и пасивен – прв и втор). Тука е важно да се имаат предвид и паралелите со македонскиот јазик денес, односно нивниот развој во нелични глаголски форми или, пак, нивно то комплетно лексикализирање во одделни зборови. Прегледот продолжува со сложените глаголски форми – перфектот, плусквамперфектот, а потоа и футурот.

Кај неменливите зборови, прегледот почнува со прилозите и нивната поделба според значењето и според потеклото; потоа, изведените прилози и честичките што се додавале кон прилозите, давајќи им определени значења. Кај предлозите се izdelуваат првичните од вторичните и се врзува нивната употреба со соодветните падежи. За сврзниците и честиците се истакнува нивната единственост во индоевропскиот парајазик, се izdelуваат најчесто користените сврзници-честици: и, а, нз/но, да, а потоа одделно и поподробно се разгледуваат овие две зборовни групи. Морфологијата се заокружува со одделна точка за извиците во старословенскиот.

Исклучително добро организирана, како од аспект на поглавјата и потпоглавјата, вклучително и одделните наслови и поднаслови во нивните рамки, така и имајќи го предвид izdelувањето на одделни точки по смисла, оваа – истовремено – и граматика и учебник, продолжува со преглед на основните особености на старословенската синтакса. Примарна тука е т.н. синтакса на падежите, каде што се разгледуваат употребите и значењата во реченицата на сите падежи одделно. Во рамките на синтаксата се разгледува и редот на зборовите во реченицата (линеаризацијата на старословенскиот исказ), како и согласувањето (конгруенцијата).

Заокружувањето се врши со преглед на лексиката во старословенскиот јазик, имајќи ги предвид и заемките и калките, варијантите, преведувачките техники.

На крајот е даден список на скратеници (граматички, на ракописи и библски книги), како и знаци што се употребуваат во книгата. Дадена е и обемна

библиографија, организирана во осум одделни групи (старословенски граматики, старословенски читанки и зборници со текстови, речници, палеографии, споредбени граматики, словенски јазици и историја на Словените, друга литература, изданија на Панонските легенди, како и електронски извори за предметот).

На околу триесет страници дадени се одломки од старословенски текстови, потоа на дваесет страници и речник кон текстовите, а сосема на крајот се наоѓаат и снимки/фотографии од одделни ракописи.

Во македонската лингвистика и во лингвистичката македонистика капитални дела што третираат одделна тематика, а можат да се користат и како учебници, вистински заокружени монографски изданија, не се појавуваат често. Нивното издавање е своевиден празник и радост, особено кога нивото на таквите изданија може сосема слободно да се споредува со највисоките дострели во славистиката и во лингвистиката, воопшто. Еве, ние го имаме таквото задоволство, да бидеме дел од генерација што може да посведочи достојно, надградено и методолошки сосема прецизно и врвно дело, наследник на претходните темелни влогови во македонистиката. За да биде значењето уште поголемо, старословенистиката, на овој начин, се враќа дома, на македонска почва, а – во исто време – влогот во неа ги надминува нашите граници. Оваа *Грамаџика* слободно може да се користи секаде каде што се изучува старословенскиот јазик на универзитетско рамниште, но и да биде значаен прирачник за сите јазичари на кои им треба увид во првиот стандардизиран словенски јазик.

На авторката, на македонистиката, на славистиката и на лингвистиката – да им се множат ваквите изданија!